

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Etimológiai, jelentéstani és szintaktikai adalékok*

MUNKÁCSI BERNÁT emlékének,
születése 100. évfordulója alkalmából.

11. Udmurt *šermät-žez* 'zabola' és magy. *réz* szavunk

Ismeretes, hogy őstörténeti vonatkozásban mennyire fontosak a fémek és a fémnevek. Néma fémleletek és hangosan szóló fémnevek útmutatóink lehetnek ősi műveltségi kapcsolatok és ősi nyelvi hatások feltárásában. Ezért nem érdektelen, ha egy olyan permi szónak a magyarzatához szolgáltatunk némi adalékot, amely látszólag a magyar *réz* szóval mutat bizonyos kapcsolatot.

Már WIEDEMANN említi az udmurt *jez* 'Draht' szót és az udm. *šermät-džež* 'Zügel' összetételt. MUNKÁCSINÁL (VotjSz. 265) a következő adatokat találjuk: *jez*, Szar. *jöz*, Jel. *jiz*, Kaz. *dez*, *gez*, Mal. *žez*, *žez* 1. 'sárgaréz; Messing', 2. 'drót; Draht'. Az első helyen említett ('sárgaréz') jelentéssel kapcsolatban MUNKÁCSI a Szar., Mal. *šermät-žez* 'zabola; Gebiss, Zaum' összetételt is idézi. Ez az összetétel a *šermät* 'fék, kötőfék, kantár (узда, tat. *žügän*)' címszó alatt is szerepel (VotjSz. 452) azzal az értelmezéssel, hogy azonos jelentésű a *šermät-kort* 'zabolavas; Gebiss' szóval.

A szókezdő eredeti udm. *j* egyes nyelvjárásokban, nevezetesen az ufai, malmizs-urzsumi, kazáni, permi és szamarai nyelvjárásban *d*, ill. *ǰ* alakban jelentkezik, tatár eredetű jövevényszavakban pedig — a tatárral egyezően — szókezdő *j*- helyett a malmizs-urzsumi és kazáni nyelvjárásban *dž* (*ž*, *ž*) hangot is találunk (l. Uor., Kons. 70—2). Így a fenti változatokban (*j*- ~ *d*- ~ *ž*-) első tekintetre nem találunk semmi feltűnőt, de ha közelebbről nézzük a változatokat, nem kerülheti el a figyelmünket, hogy a szarapuli nyelvjárásban, ahol pedig az eredeti szókezdő *j*- általában megmarad, a szabályos *jez*, *jöz* alak mellett az összetételben ez a szó *ž* szókezdettel jelentkezik.

Még jobban bonyolódik a dolog, ha tekintetbe vesszük, hogy a szóvégi hang körül sincs minden rendben.

MUNKÁCSINÁL a szó valamennyi felsorolt nyelvjárásban *z*-vel végződik, míg WIEDEMANN szerint a *jez* szónak más a szóvégi hangja, mint a *džež* szónak. Sőt MUNKÁCSI 81. sz. dalában (VotjNépk. 228) ezt olvassuk: *šermät-žezžez kutalti* 'kantárszarat fogtam' (a hozzáfűződő jegyzet szerint „*šermät-žez* 'узда'”), míg ennek a dalnak GAVRILOV-féle malmizsi változatában (Votj-Nyelvtanulm. 40) ez a kifejezés *žezžez*-es alakban jelentkezik: *šermät-žezžez kutitom* 'a fékszarakat fogatjuk [kezeddél]'. Különbséget látunk a két szó között az 1948. évi udmurt-oroszlótárban is: *jez* jelentése 'проволака; проволочный'

* L. NyK. LVII, 240, LIX, 173.

('drót' és 'drót-; drótból való'), viszont *džez* jelentése 'повод (узды)' ('gyeplő, fékszár'). Ugyanilyen megkülönböztetést tesz a két szó között az 1956. évi orosz-udmurt szótár is: проволочка a. m. *jez*, viszont повод udm. megfelelője *šermet džez (kal)*; minthogy *kal* jelentése 'zsinór, zsineg; vminek a fogója', az utóbbi összetétel fordítása: 'kantárszár, fékszár'.

Világos tehát, hogy MUNKÁCSI, illetőleg az ő közlői tévesen azonosították egymással a két udmurt szót: a *šermät-žez* alakja és értelmezése nem pontos, és második tagja sem azonos a 'sárgaréz' jelentésű udm. szóval. A 'sárgaréz', ill. 'drót' jelentésű udm. szó alakja: *jez ~ dez ~ žez*, a *šermät-žez* jelentése 'fékszár' (és nem 'zabola-sárgaréz'), és második tagjának helyes alakja: *žez*. A két szó más-más eredetű. A 'drót, sárgaréz' jelentésű udm. szó tatár eredetű (< tat. *žiz*, kirg. *žez* stb. 'Messing, Messingblech';¹ l. MUNKÁCSI, VotjNyelvtanulm. 103, Uot., Kons. 72), és szókezdő hangja *j*-re, szóvégi hangja *z*-re megy vissza, a másik szó pedig — mint mindjárt látni fogjuk — minden valószínűség szerint ősi eleme a permi szókincsnek.

Nézzük ezt az utóbbi *žez* szót!

A szarapuli szókezdő *ž* — mint ismeretes — sokszor eredeti **r*-ből fejlődött (mint pl. az 'orosz' jelentésű komi *rotš* ~ udm. *žuč* szóban; l. pl. Uot.: i. m. 47 kk.); ilyen eredetű lehet tehát az udm. *žez* szó is, és ebben az esetben ez a szó bizonyára joggal azonosítható azzal a komi szóval, amelyet az Udora vidékén jegyeztem fel az udmurttal meglepően azonos kapcsolatban: komi Ud. *šermäd-rež* (tő: *-rež-*) jelentése 'fékszár', ill. közlőm magyarázata szerint: 'fékszár: уздечный ремень; gyeplő'. A komi *rež* ~ udm. *žez* jelentése tehát tkp. 'szár, zsinór, [kantár]szár'.

Persze annak alapján, hogy ez a szó eredetileg *r*-rel kezdődött, és az udm. szó MUNKÁCSI szerint a *šermät-žez*-ben párja a *šermät-k o r t* szó szerint: 'zabolav a s' szónak, felmerülhetne az a kérdés, vajon a *šermät-žez* (o: *-žez*) (< **-rež*) nem jelenti-e a zabolav a snak megfelelően a zabolare z e t, vagyis vajon nem találtuk-e meg itt a magyar *rez* szó megfelelőjét, hiszen az egyeztetés hangtanilag sem látszik lehetetlennek (erre vonatkozólag l. Toiv., Affr. 226 kk.). De bármennyire csábító is ez a gondolat, mégis jelentéstani okokból el kell vetnünk, mert a komi és az udm. összetétel teljesen egybehangzóan nem zabolát (v. zabolare z e t) jelent, hanem 'fékszár, zabolav a r' a jelentése.

Ami tehát a magyar *rez* szó magyarázatát illeti, egyelőre továbbra is meg kell elégednünk a MUNKÁCSI-féle származtatással, amely szerint szavunk kaukázusi eredetű (l. ÁKE. 527—8). Ezt a magyarázatot elfogadta MOÓR ELEMÉR is (l. NyK. LIII, 92), viszont BÁRCZI (SzófSz.) szerint ez a származtatás „tüzetesebb vizsgálat nélkül nem fogadható el”.

12. Manysi *уя́с* 'rossz előjel'

Egy északi-msi (szoszvai) szövegben (l. KANNISTO—LIIMOLA V, 118) a címül irt szó a következő összefüggésben fordul elő:

pābl tēn iā niŷ uя́с bājēγт,
ūz tēne iā niŷ uя́с bājēγт

¹ Erről a szóról l. most AALTO: UAJb. XXXI, 33 kk. — Egy másik 'sárgaréz' jelentésű votják szóról (*tuj-ról*) l. RÄSÄNEN: Vir. 1952: 175.

'ein dorfverzehrendes grosses böses Vorzeichen erfahre ich, ein stadtverzehrendes grosses böses Vorzeichen erfahre ich'.

A szöveghez fűződő magyarázat szerint (uo. 299—300) a msi közlő így foglalta össze e két sor értelmét: „So dass die Leute des ganzen Dorfes, der ganzen Stadt sterben”. Az *уя́с* szó jelentését a jegyzetek (uo. 300) a következő példákkal világítják meg: *на́н мап уя́с ба́ягэ? н?* „'machst du ein *уя́с*?' sagt man zu einem Kind, das unausgesetzt weint: „sagst du den Tod deines Vaters oder deiner Mutter voraus?“, Sz. *на́вям уя́с ба́ям тв́и́си* 'ребенок плачет, чего-нибудь неладно будет' (nämlich den Eltern des Kindes, sie werden sterben od. dgl.); FL. *sampālum lóšyí, у́рас ба́у, sambit kхáйтне ба́у* 'глаз у меня зудится [szemem viszket], не добром зудится, слез ворочит (bedeutet Tränen)'. (L. még MSFOu. CXIII, 402.)

Ezt a msi szót CSERNУЕCOV is közli. Szerinte *uras, uras-uj* 'мифологическое существо, предвещающее несчастье, оборотень' azaz 'néphitbeli lény, valami szerencsétlenséget jelez előre [jósol, vagyis: ennek előjele]; szakállas farkas, farkasbőrbe bújt ember'.

Ez a msi szó bizonyára komi eredetű, mégpedig a komi *ures* szónak az átvétele.

A komi *ures* szót több forrásból ismerjük, és különösen igei származékai elterjedt használatúak.

WICHM.—Uot. szerint: V., L., U. *ures*, I. *ures*. 'u. ist z. B. ein Kind, das in sein Bett nässt, kranke Henne (V.), Schimpfwort für eine unsaubere Frau (L.); durch den bösen Blick bezaubert, „verdorben“ (z. B. Hund) (Ud.); Geist, der sich in weissen Kleidern vor dem Tode eines Verwandten od. eines Freundes zeigt (L.)'. *ki tšę m u. kutis!* (P.) 'so sagt man, wenn einem etwas Unangenehmes geschieht'. Sz. *urešmīnī*, L., P. *urešmīnī* 'garstig werden (Mensch) (Sz.), unsauber werden (Frau); изурочиться, verderben (intr.) (P.)'. P. *ureštinī, urešnī* 'испортить, изурочить, verderben (tr.)'; Sz. *ursalnī, V. ursavnī* id.; Sz. *ursašnī* 'испортиться, изурочить, verderben (intr.)'.

Saját feljegyzéseim szerint: V. *ursavnī* 'einem einen Schaden anzaubern, behexen, mit dem bösen Blick schädigen'; *vomdžavnī - ursavnī* 'durch den bösen Blick schädigen, auf diese Weise einen Schaden anzaubern'; V. *ursašnī* 'mit dem bösen Blick geschädigt, behext werden'. LITKIN G. Sz. szerint *ursalnī, ursavnī, uršašnī* 'испортить, изурочить, изуродовать', РОПОВ—ЛИТКИН (80. l.) szerint *ursalnī* ugyanannyi mint *vomdžalnī, vomdžasnī, vomdžednī* és jelentése 'изурочивать, изурочить', illetőleg 'изурочиться'. САНОВНАЛ *ursavnī* 'изурочить, предвещать несчастье, испортить', *ursašnī* 'изурочиться, предвещать зло'.

НАЛИМОВ a JSFOu. XXV. kötetében („Zur Frage nach den ursprünglichen Beziehungen der Geschlechter bei den Syrjänen” című tanulmányának 5. lapján) ezt írja: „*Ursavnī* = 'auf einen anderen die Eigenschaften des *pež* [‘tisztátalan, tisztátalanság’] übertragen’, alsdann wird dieser krank oder auch nur hinfällig und schwach, sein Körper bedeckt sich mit Grind und weist überhaupt alle Symptome der Entartung auf’. *Urešmīnī* [ez nyilván sajtóhiba *urešmīnī* helyett] 'durch Ansteckung mit dem *pež* krank werden’... Der Einfluss des *pež* auf den Fischfang und die Jagd, auf die Entwicklung der Pflanzen wird ebenfalls durch den Terminus *uresme, uršašis* ausgedrückt.”

A NALIMOV említette 'krank, hinfällig, schwach' jelentés tükröződik az 1948. évi Коми-русский словарь (KPC) értelmezésében is; ott *ureş* jelentése 'недоразвитый, слабый, болезненный, хилый', azaz 'fejetlen, gyenge, beteges, betegeskedő, satnya, csenevész'. De ez a jelentés és NALIMOVnak az az értelmezése, hogy 'weist alle Symptome der Entartung auf', valamint a fent idézett származékok jelentése is arra vall, hogy ez a komi szó a hozzá hasonló alakú orosz урод 'torzszülött, szörnyszülött, nagyon csúnya ember, szörnyceteg' szó hatása alá került.

Ez a most említett orosz урод szó átkerült a komi nyelvbe és ott megtartotta eredeti orosz jelentését, mint pl. a következő adatok mutatják: (WICHM.—UOT.) V., Sz., L. *uređ*, I. *ured*, P. *uro'd* 'урод, Missgeburt, Missgeschöpf, Missgestalt (V., Sz., I., P.), Schimpfwort für eine unsaubere Frau' (L.), (FOKOS-FUCHS) V., Le. *uređ* 'Missgeburt', (KPC) *uređ* 'урод'. Sőt az *ureş* szó, eredeti jelentésének elhomályosulásával, ma általában az *uređ* szóval azonos értelemben szerepel (l. a fent említett komi származékokat is). Így WIEDEMANN szerint *uröd* és *urös* egyformán a. m. 'Missgeburt, Ungeheuer; abscheulicher, garstiger Mensch, Auswurf', *uröstny* = *urödälny*, *urödävnny* 'verderben, entstellen, verunstalten, verstümmeln', *ursälny* (*ursävny*) jelentése 'verunstalten, verstümmeln, verderben (tr.), beschädigen, beschimpfen; blamieren, besudeln, beschmutzen, verhunzen, beschreien'. Az én feljegyzéseim szerint is V. *ureş* = V., Le. *uređ* 'Missgeburt'; V. *ureştñi* = V. *uređävnyi* 'verunstalten, entstellen, verstümmeln'.

[Egyes jelentéseiben komi szavunkhoz még közel áll az orosz урок szó, melynek jelentése 'изурочение, порча, сглаз, насылка ворожбита' (DAL IV, 523) és ennek származéka: урочить, урекнуть (> komi Le. *urkñitñi* 'durch den bösen Blick schädigen, beschreien', *urkñit tšem* 'er ist durch den bösen Blick geschädigt worden'.]

A fent említett speciális jelentések (l. különösen WICHMANN—UOTILÁNAK és SAHOVNAK általunk fentebb kiemelt adatait) világosan mutatják, hogy itt két különálló szóval van dolgunk.² Az egyik szó az *uređ*; ennek eredete természetesen teljesen világos. A másik szónak, a komi *ureş* szónak az eredete azonban még nincsen tisztázva. РОПОВ—ЛИТКИН az *ursälñi* szóhoz hozzáteszi: „(рус. сл. из-урочить)”, KALIMA (RLS. 160) kétkedve kérdezi: „Ist urös dasselbe Wort (mit Austausch der Endung auf syrjänischem Boden) [ti. mint *uređ*] oder < уроч 'eigensinniger Mensch, Vieh' ?” WICHM.—UOT. szótára is felveti a kérdést az *ureş* szóval kapcsolatban: „? < russ. уроч 'der Widerspenstige, Trotzkopf, eigensinniges, boshafte Kind, Schreihsals, stätisches Tier'”. Bizonyos azonban, hogy az уроч szó jelentése nem éppen alkalmas a 'Geist, der sich in weissen Kleidern vor dem Tode eines Verwandten od. eines Freundes zeigt' és 'a bajt előre jelezni' féle komi jelentések megmagyarázására. Viszont szembetűnően tükrözi a msi szó éppen az említett izsmái, továbbá a SAHOV-féle és talán a permják jelentést. Hangtanilag sincsen semmi akadály a msi szó ilyen származtatásának; az első szótág magánhangzójára vonatkozólag vö. pl. Тоrv.: FUF. XXXII, 18, 49, 50, 71 stb., a második szótág magánhangzója is ugyanolyan, mint pl. a Sz. *si'täm* 'einsam, heimlich, still', FL. *sütäm* 'einsam' < komi (WIED.) *šytöm* 'stimmlös, lautlos, dumpf', (FOKOS-

² A 'szerencsétlenséget, bajt előre jelezni' jelentéshez vö. a komi *tunavni*, *tunjavni* szót; ehhez vö. KSz. XII, 245 és WICHM.: FUF. XIV 112—4; l. még (WICHM.—UOT.) U. *tun-ju* Schimpfwort.

FUCHS) V. *šytem* 'lautlos, stimmlos' szóban (erre vonatkozólag l. pl. KANN., Vok. 110). (Az orosz *ypoc* szóhoz vö. VASMER, Russ. Etym. Wb. III, 189. A komi *urēs* szó udorai jelentése [l. fent] persze valóban az *ypoc* jelentésére mehet vissza.)

A msi szó tehát bizonyára komi eredetű, de komi eredetije egyelőre ismeretlen származásának tekintendő. Csábító gondolat volna ugyan a komi szót azzal az udm. *urves*, *urbetš* szóval egybekapcsolni, amelynek jelentése BUCH szerint 'schlimmer Waldgeist niederen Schlags, der den Menschen gern schadet'; ezt az udm. szót WICHMANN kétféleképpen is próbálta magyarázni (l. FUF. I, 99—104), csak hogy egyik magyarázata sem meggyőző. De a komi *urēs* és a most említett udm. szó hangtanilag nem egyeztethető egymással; különféle analógiás hatásokkal, keveredésekkel való magyarázat pedig csupán olyan feltevésekkel operálna, amelyeket nem tudnánk kifogástalanul alátámasztani vagy bizonyítani. Az udm. *urves*, *urbetš* szintén még kielégítő magyarázatra vár; l. még: MUNKÁCSI: KSz. II, 312—5, NÉMETH: NyK. XLVII, 75—6, PAIS: I. OK. XII, 288.

13. A manyisi „genitivus”

Általánosan ismert dolgokkal kell kezdenünk.

A mondattani kérdések közül irodalmunkban talán legtöbbet a finnugor nyelvekre valóban jellemző birtokos szerkezetekkel foglalkoztak, és ezekkel kapcsolatban — a nyelvtörténeti és összehasonlító nyelvészeti kutatások bizvást kétségtelennek mondható eredményeként — meglehetősen egységes felfogás alakult ki. Így SIMONYI (A jelzők mondattana 137) a következőt állapítja meg: „Kétségtelen, hogy valaha megvolt nyelvünkben a *r a g t a l a n* birtokos szerkezet, mely szerint pl. az anya háza egyszerűen *anya ház*, a halász fia *halász fi* volt. De mikor idővel elterjedt a határozottabb, raggal való kifejezőmód, a régi szerkezet csak egyes állandó kapcsolatokban maradt fenn, ezek összetételekké váltak és mintái lettek a mai birtokos összetételnek: *atya fi* (az atyám fia) > *atyafi*, *lúd láb* (a lúd lába) > *lúdláb* stb. stb.”. KLEMMNÉL (MTörtMond. 342) ezt olvassuk: „A legősibb és legegyszerűbb kifejezőmód az, hogy a birtokos- és a birtokszó viszonyító jel nélkül *egy* szakaszba kerül, miként ma is gyakran a rokon nyelvekben.” GOMBOCZ—PAIS Syntaxisa (172) ezt tanítja: „Birtokos és birtok jel nélkül áll egymás mellett a vogulban, osztjákban, cseremiszen; pl. vog. *vāta-χum man pīγ* 'part-ember kis fi'. — Vö. a magyar összetételeket: *asztalláb*, *háztető*, *atyafi*.”

Nem akarjuk az idézeteket fölöslegesen szaporítani, de még csak három uráli, illetőleg altaji vonatkozású megállapításra akarunk hivatkozni. N.-SEBESTYÉN IRÉN szerint „az uráli alapnyelv a birtokviszonyt nem jelölte meg formális elemmel sem a birtokos, sem a birtok nevéen” (NyK. LVIII, 163), ugyanilyen eredményre jutott RAVILA (l. ANGERE: Die uralo-jukagirische Frage 132, 170; l. még alább) és hasonlóan nyilatkozik erről a kérdésről az altaji nyelvekkel kapcsolatban RAMSTEDT (Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II, 27—8): „Schon seit der ältesten Zeit — írja itt — kann das Genitivverhältnis auch durch syntaktische Mittel ausgedrückt werden. Erstens können die betreffenden Wörter ohne jede Kasusbezeichnung nebeneinander gestellt werden, so dass eigentlich eine Art Komposition entsteht . . . Zweitens und zwar sehr gewöhnlich wird das Genitivverhältnis so wiedergegeben, dass

dasjenige Wort, das den Besitzer bezeichnet, im Nominativ steht, der Besitz aber mit dem Possessivsuffix der betreffenden Person versehen wird."

Az ugor nyelvekben leggyakrabban éppen ezzel az imént említett kifejezésmóddal találkozunk (a birtokos jelöletlen, a birtokszó végén birtokos személyrag jelentkezik), de megtaláljuk ezt a szerkezetet az urál-altaji nyelvek nagy részében is: magy. *az apa háza*, vog. *lū punkä* 'a ló feje' (VNGy. I, 19), szam. Kam. *kudāi niēt* 'isten leánya' (DONNER—JOKI 132), oszm-tör. *atalar sözü* 'közmondás' (tkp. 'apák v. ősök szava') (KÚNOS 157, 218), tung. lam. *oron namin* 'a rénszarvas nőténye' (BENZING, Lam. 50).

Itt nem akarunk a birtokos szerkezet kifejezésének egyéb módjaival foglalkozni (pl. a birtokos szó genitivusba kerül, mint pl. *az apának a háza*, finn: *isän kirja* stb.) (ezekre vonatkozólag l. pl. SIMONYI, KLEMM idézett munkáit), most csupán a birtokos szerkezetnek egyik igen jellemző alkalmazásáról akarunk szólni, nevezetesen arról, mely a birtoklás jelölésére szolgál.

Tudvalevő, hogy az uráli (sőt az urál-altaji) nyelvek legnagyobb része nem ismeri a 'habere' igét, hanem a birtoklás viszonyát (vagy ennek hiányát) a „van” igével és birtokos személyraggal (azaz birtokos jelző segítségével) fejezi ki leggyakrabban (a birtokos szó genitivusban is lehet). Itt tehát az a jellemző felfogás érvényesül, melyet pl. már BÖHTLINGK (348) ilyen jakut példával világít meg: *min džiäm bār* 'mein Haus ist da, d. h. ich besitze ein Haus', *min džiäm suox* 'mein Haus ist nicht da, d. h. ich besitze kein Haus', vagyis 'az én házam megvan, létezik' (illetőleg: nincs, nem létezik); a magy. *jó lovam van* eredetileg tehát a. m. 'az én lovam megvan v. létezik'.³

Így mondhatja a szamojéd is: Jur. *njüdie nju danjuwa* 'der Sohn ihres Sohnes ist vorhanden' (CASTR., Volksd. 150) (tkp. 'fiának a fia megvan', azaz 'fiának fia van'), továbbá a török (pl. tel. *sānīn adan parba?* 'hast du einen Vater?' [RADL., Proben I, 106], tkp. 'a te apád megvan-e?'), a mongol (pl. mog. *mōini bölni bi* 'der Fisch hat einen Schwanz' [RAMST., Mogh. 12], tkp. 'a hálnak a farka megvan, itt van'), a tungúz (pl. lam. *adalsi acca-gu?* 'hast du kein Netz?' ['dein Netz, ist-es-nicht-vorhanden?' BENZ., Lam. 86]).

Hogy itt valóban birtokos szerkezetekkel van dolgunk, azt fentebbi példáink is félreérthetetlenül mutatják: *sānīn adan*, *mōini bölni* világos jelölt genitivusi birtokos szerkezetek: 'neked (gen.) az apád, a te apád', 'a hálnak a farka'. Jellemző az a szamojéd adat is, melyet ANGERE idéz (i. m. 161): osztj.-szam. *ukkyr qum ilymmynty, nimty Tyssija. ukkyr ijaty aj ukkyr nälaty* 'ein Mensch lebte, sein Name [ist] Tyssija. Ein Sohn bei ihm und eine Tochter bei ihm' (wörtlich: 'ein Sohn sein und eine Tochter seine'; PROKORJEV: Jazyki i pišm. I, 123). ANGERE hozzáteszi, hogy „wobei in dem letzten Satz das Prädikat ganz fehlt... *ijaty* 'Sohn sein' ['fia'] < *ija* 'Sohn' + *-ty* Possessivsuffix für die 3. Pers. Sg." A mondat pontos fordítása tehát: 'egy fia, egy lánya' vagy 'egy a fia, egy a lánya', értelme pedig: 'egy fia van, egy lánya van'.

Hasonlót látunk az obi-ugor nyelvekben.

Nézzünk néhány példát azok közül, amelyeket BEKE a NyK. LXI. kötetében (86—7) közöl: vog.: P. *Khâis vuj älne iërmät šokh öli* 'Khaisznak medveölő fegyvere sok van' (VNGy. III, 523), T. *nežär püβi äns* 'der Kaiser

³ Az itt tárgyalt szerkezetekre vonatkozólag utalunk N.-SEBESTYÉN IRÉN kitűnő cikkeire az NyK. LVIII. és LIX. kötetében és VÉRTES EDIT tanulmányára ugyancsak az NyK. LIX. kötetében.

hatte einen Sohn' (KANN.—LIHM. III, 156); T. *em βαιλόη βέρωμ ικωμ* 'ich kann nicht absteigen (III, 181, tkp. 'meine Möglichkeit, abzusteigen, ist nicht'); osztj.: *mola moy nēnhoi i-sidi rōtl ol* 'bármely vidékre való embernek szintén van nemzetsége' (PÁPAY, Nyelvtanulm. 37); *ioran andam-ki* 'ha erőd nincs' (172).

Ezek a mondatok pontosabb fordításban így hangzanak: 'Khaisz[nak a] medveölő fegyvere sok (van; vagy más értelmezéssel: 'Khaisz — az ő medveölő fegyvere sok' l. NyK. LVIII, 76); 'a császár fia létezett, volt'; 'az én leszálló erőm nem létezik'; 'valamely vidék emberének a nemzetsége létezik, van'; 'ha erőd nincs meg, nem létezik'.

Ezek a szerkezetek tehát mindössze abban különböznek az *apa háza*, *a ló feje* féléktől, hogy a birtokos jelző és a birtokszó közé más mondatrész van közbeszúrva. Ez persze semmit sem változtat a szerkezet lényegén. A „Péri lányok szép hajáról” (Mikszáth: Jó pal.), „Nógrád s Gömör közt hosszan nyúlik el a Mátra egyik erdőséges ága” (Pet. Salgó) (l. SIMONYI, i. m. 165) birtokos szerkezet dolgában semmiben sem különbözik „a lányok haja”, „a Mátra ága” szerkezetektől; a birtokos szerkezet két főnévből áll, bármelyik tag, vagy akár mindkét tag elé tehetünk jelzőt: „az apa szép v. újonnan épült háza”, „az önfeláldozó anya hálás gyermeke”, „a ház észak felé néző ablaka”, „a gyermek egyik legsikerültebb rajza” stb. (Hogy közbeszúrt mondatrészek mennyire nem bontják meg az eredeti szerkezetet, arra vonatkozólag l. pl. NyK. LIX, 173—5.)

Mégis egészen más eredményre jut a vogul-osztjákra nézve BEKE (i. h. 89). Ott meglepetésünkre ezt olvassuk: „. . . az a körülmény, hogy a birtokos és a birtok egymástól más mondatrészekkel el lehet választva, arra vall, hogy egykor az obi-ugor nyelvekben is meg kellett lennie a finnugor *-n* genitivus-ragnak. Eltűnésének oka, hogy a lativusnak és a lokativusnak a ragjával egybeesett.”

Természetesen az egyszerűbb szerkezetből kell kiindulnunk. Vagy megvolt az *apa háza*, *a ló feje* féle szerkezetekben is a genitivusi *-n*, vagy az *apa szép háza*, *a ló nagy feje* szerkezetekben sem lehetett meg.

De vajon volt, lehetett-e az *apa háza*, *a ló feje* félékben finnugor genitivusi *-n*?

Nem kívánunk a finnugor gen. *-n* kérdéséről szólni. Már régóta — fgr. vonatkozásban különösen RAVILA óta⁴ — másképp látjuk ezt a kérdést, mint ahogyan még SIMONYI (i. m. 137—9) látta. Ami az obi-ugor nyelveket illeti, semmi alapja, semmi jele sincs annak, hogy ott egy elveszett elemmel kellene számolnunk. Ugyanolyan joggal a magyar *az apa szép háza*, *a ló nagy feje* szerkezetekben is egy eltűnt genitivusi ragot kellene keresnünk.⁵

⁴ L. különösen RAVILA: FUF. XXVII, 74 kk.; ERKKI ITKONEN: Virittäjä 1957: 308 kk.; FARKAS: UAJB. XXVIII, 5 kk.

⁵ Tudjuk, hogy olyan nyelvekben is, amelyekben a birtokos jelző rendszeren külön raggal van jelölve (pl. a permi nyelvekben az adessivus ragjával), nem ritka (a szerkezet mindkét tagján) teljesen jelöletlen birtokos szerkezet. Ilyen példákat már a NyK. LVIII. kötetében (a 86. lapon) is idéztünk: pl. *tom zonjas šlan-ine* 'zu den Singplätzen der jungen Burschen' (WICHM.: SvD. 221), *vaňajas-deňgan* 'a Jankók pénzével' (VdKomi 181) (tkp. 'Jankók-pénzzel'), *popis-vev viľe* 'a pap lovára' (tkp. 'papja [= a pap]-ló-ra') (ZSöv. 185); *nu svaľbajs-sod viľe* 'vidd a lakodalmas ház lépcsőjére' ('vidd a lakodalma [3. szem. birt. személyrag determináló értelemben]-lépcső-re') (uo.). Bizonyára senki sem gondolja, hogy ezekben eltűnt volna a (késői) adessivusi rag.

Ha tehát az obi-ugor szerkezetekből semmiképpen sem tudunk egy eltűnt genitivusi ragot kikövetkeztetni, még kevésbé tudjuk persze Бектэ abban követni, hogy tényként állapítja meg, hogy az obi-ugor nyelvek genitivusi *n*-je „eltűnésének oka, hogy a lativusnak és a lokativusnak a ragjával egybeesett”.

Csak mellékesen jegyzem meg ezzel kapcsolatban a következőt:

Egyáltalán nem mondható meglepőnek, hogy az obi-ugor nyelvekben nem alkalmaznak az itt szóban levő szerkezetekben a birtokviszony jelölésére (a birtokos személyragokon kívül) külön genitivusi ragot. Azok a nyelvek, az obi-ugor nyelvek, amelyek oly sűrűn élnek ma is ragtalan határozókkal (l. NyK. LVIII, 67—71) — pedig, éppúgy mint a többi fgr. nyelvnek, nekik is vannak határozói ragjaik — nem igen érezhették — és szemelláthatólag ma sem érzik — szükségét annak, hogy külön ragot alkalmazzanak olyan kapcsolatokban, amelyekben a mondatbeli viszony amúgyis meg volt jelölve (szórend, szólam, majd birtokos személyrag segítségével), mint ahogyan más rokon nyelvek is megelégedtek ezekkel a viszonyítási eszközökkel. És ahogyan a ragtalan határozókat egy ősből állapot emlékeinek kell tekintenünk (a ragos határozókkal szemben), ugyanúgy a jelöletlen (csak szórend, hangsúly segítségével jelölt) birtokos szerkezeteket még a birtokos személyragos ('a ló feje') szerkezeteknél is ősbőlnek kell tartanunk. Az ősi állapotnak az emlékét őrzik az olyan szerkezetek, mint vog. *Усиη-āter ājkā xūrom pī* 'a Városbeli-fejedelem öreg három fia' (VNGy. III, 96), osztj. *tandal-igi xātna* 'a Tandal-öreg házába' (PÁPAY, Nyelvtan. 65), és még a birtokos személyragos szerkezetek is csak későbbi fejlődésnek az eredményei. Ősi genitivusi *-n* ragos birtokos jelzőről az obi-ugor nyelvekben tehát ezért s e m beszélhetnénk.

14. A manysi 'él-hál' jelentésű összefoglaló összetétel

Emlékeztetés, hogy a címben jelzett msi összetétel vagy párhuzamos szólás dolgában KANNISTO más véleményen volt mint MUNKÁCSI.

MUNKÁCSI a VogNGy. I. kötetének 4. lapján közölt vogul mondatot: *ēkwāi' ājkāi' ēlā xōlei'*, *ēlā ālei'* így fordította: 'az asszony és örege továbbá boldogok, továbbra élnek', és a *xōlei'* igét (uo. 181) a *xōl* 'bőség, gazdagság' szóval kapcsolta össze. Ezzel szemben KANNISTO (FUF. VIII., Anz. 202) szerint a *xōlei'* íráshiba *xūlei'* helyett; az **ālei'* *xūlei'* szólást pedig (amelyet — mint megjegyzi — ő is följegyzett)⁶ így értelmezi: 'élnek, hálnak (éjt töltenek)'. MUNKÁCSI (VogNGy. II, 760) ekkor arra hivatkozott, hogy a *xūli* (~ magy. *hál*) jelentése csak 'meghál, valahol hál', és így nem alkalmas parallel szava az 'élni' szónak, erre a szerepre a *xuji* 'fekszik' szó volna alkalmas, aminthogy ilyen összefüggésben valóban ez az ige gyakrabban használatos a vogul népmesékben; pl. *āls k'ujā's* 'élt, feküdt'. Csakugyan KANNISTO szövegeiben éppen ezzel az utóbbi szóval találkoztunk gyakran; pl. *ān ōli*, *ān k'xuji* '[sie] lebt jetzt, wohnt jetzt' (KANN.—LIIMOLA III, 54; a szöveghez fűződő jegyzet szerint az utóbbi ige jelentése 'schlāft, liegt', pl. *k'xujā'zt* 'sie schliefen' uo. 54), *ōlii k'qii* '[er] lebt (und) wohnt' (uo. 57, tkp. 'lebt (und) liegt'); *toχ ōlā*, *toχ xōiā* '[sie] leben so, wohnen so' (uo. 80; 'leben so, liegen so' uo. 226); *ānst*, *k'qiiā'st* '[sie] waren und lebten' (uo. 198; tkp. 'waren (und) schliefen [od.

⁶ Vö. pl. KANN.—LIIMOLA I, 234, 263, 432.

lagen]' uo. 257); *tüt ānā-ntāt, tüt kōjā-ntāt* 'dort sind sie, dort leben sie' (uo. 201) stb.

MUNKÁCSI maga is elismeri, hogy — bár nem fogadja el KANNISTO magyarázatát — mégis e mellett szólhatna PATKANOV két déli-osztják adata: *χūdem jix-poxsat ūtedet, χōtedet* 'drei Brüder verlebten die Tage und die Nächte' (PATK. II, 140) és *īmenen igenen ūttenen, χōttenen* 'eine alte Frau und ein alter Mann verleben zusammen die Tage und die Nächte' (uo. 102), azonban MUNKÁCSI szerint ez mégsem dönti el a kérdést, mert az itt szereplő osztják szó „a vogul *χōli* 'boldogul van' elavult szó osztják megfelelőjének félreértéséből keletkezett népetymologia; mert *ūtedet* jelentése nem 'verlebten die Tage', hanem csak 'waren; lebten' (vog. *ālsat*) s *χōtedet* magában csak 'übernachteten, verbrachten die (eine) Nacht', nem pedig 'verlebten die Nächte'..." (VogNGy. II, 761).

MUNKÁCSI érvelése szellemes, de mégsem mondható meggyőzőnek. Éppen az itt tárgyalt szólások igazolják, hogy a kérdéses igének valóban nemcsak 'meghál (egyszer)', hanem általában 'hál, alszik' a jelentése. Sőt PATKANOV szabadabb, de értelme szerint nagyon találó fordítása mutatja a szólás valódi értelmét, de egyúttal eredetét is. Ahogyan ti. különösen az obi-ugor nyelvekből sok példát idézhetnénk egy-egy fogalom kifejezésére szolgáló páros szólásra (összefoglaló összetételekre) (pl. 'ember' kifejezésére 'nő-férfi', 'gyermek' kifejezésére 'leány-fiú', 'árva' kifejezésére 'apátlan-anyátlan', 'táplálkozik' kifejezésére 'eszik-iszik' stb.); I. FOKOS: Magyar Figyelő III, FALUDI ÁGOTA, Névszói összetételek az osztjákban stb.), ugyanígy könnyen érthető, sőt természetes, hogy az 'élés' fogalmát is két folyamatának — nappali és éjszakai részének — nevével jelölik meg: *é b r e n l é t* (az élet egyik megnyilvánulása, a nappal eltöltése) és *a l v á s, á l o m* (az életnek másik, nem kevésbé fontosnak ismert megnyilvánulása, a hosszú éjszakák eltöltése). (A rokon nyelvekben is gyakori az 'él-van' összetétel, az élet eltöltésének jelölésére; hasonló szólás a törökszövegben: *ārūr barur* 'être et aller, vivre et se remuer a son gré, pouvoir faire ce qu'on veut, ce.-à-d. être son maître, être libre, indépendant' THOMSEN, Turcica 62—4; a németben is pl. *wo ich geh und steh, wie geht's, wie steht's?*)

És hogy a vogul szólást csakugyan így kell értenünk, azt világosan mutatja a következő vogul mondat: *ām nūn ālnā-k'ujnā kārāl moulem* 'én neked olyasmit adok, miből megélhatsz, meglehatsz' (tkp. 'élő-fekvő holmival adlak') (VogNGy. IV, 361), azaz: 'amivel egész életedet eltöltheted'.

Sőt még ilyen összefüggésben is használatos ez a szólás: *jāni törēm tok ūlnāt mās, tok kwojnāt mās* 'széles e világ amint úgy van, amint úgy áll (tkp. fekszik)' (VogNGy. I, 170; I. még uo. 289, IV, 371).

Ezek a kifejezések már világosan mutatják, hogy ez a szólás vagy összetétel ('él-hál') már általában 'létezik, van' értelemben használatos, ezt kell a vitás **ālei' χūlei'* szólásban keresnünk, bár második tagjának az eredeti jelentése már el is homályosult. MUNKÁCSI *χōlei'* alakja azonban talán nem is íráshiba, mint KANNISTO gondolja; a közlő talán már csak ilyen alakját ismerte ennek az elhomályosult eredetű és jelentésű szónak.

A párhuzamos szónak, vagy az összefoglaló összetétel egyik elemének ilyen jelentésbeli elhalványulása, elhomályosulása az obi-ugor nyelvek körében különösen (a mi jelenségünkkel rokonságot mutató) párhuzamos gondolatritmus néven ismert jelenségek között nem ritkaság. Két fogalom (pl. éj-nap, étel-ital, színek, számok stb.) oly gyakori és szoros kapcsolatban van egymással, hogy könnyen asszociálódnak egymással még akkor is, ha ez az adott helyzetben esetleg nem is logikus. Ilyen parallelizmusra tanulságos példákat idéz

STEINITZ (OVD. II, 38—9). Ilyen jellemző megnyilvánulása az egymást mintegy vonzó képzeteknek (pl. 5 és 6; 10 és 20) a következő is: „Die zwei guten Schuhe aus dem Hackenfell eines Rentierochsen zog ich Schaitan an meine fünfzehigen Füsse (*wēt tujpə tujaŋ kur* 'ötújjú újjas láb'), an meine sechszehigen Füsse (*χūt tujpə tujaŋ kur* 'hatújjú újjas láb') zog ich Schaitan sie an" (STEINITZ, i. m. I, 343, l. még uo. I, 365, II, 42); „mit meiner fünffingrigen Hand; mit meiner sechsfingrigen Hand" (uo. I, 345; l. még uo. I, 375, 394, II, 42); „mit ihrem zehnzahnigen Mund singt sie, mit ihrem zwanzigzahnigen Mund singt sie" (uo. I, 409, 421). A mi esetünkben is a parallel szó csak forma; ez pedig, minthogy a jelentés itt nem döntő, alakilag könnyen megváltozhatott. (A párhuzamos gondolatritmusnak ez a faja a mongol népköltészetben sem ritka; I. POPPE: UAJb. XXX, 222—4.)

Ugyanaz a felfogás, melyet a vogul és osztják 'él-hál' szólásban láttunk (az életfolyamatnak olyan szemlélete, hogy az ébrenlét és az alvás az életnek két fontos, szinte legfontosabb, legjellemzőbb állapota v. megnyilvánulása), tükröződik a következő zürjén mondatokban: (az elbeszélés a rókáról és a nyúlról szól és róluk mondja:) „És ők alszanak. És következő nap eltöltik a napot. És esteledik. És ők lefekszenek aludni" (Volksdichtung der Komi 194); éppígy: *naja uzišni, olisni* 'ők aludtak, éltek' (uo. 195).

Jellemző ebből az alvás, álmom fontosságát kiemelő szempontból az osztják búcsúköszöntés is: (KARJ.—TOIV. 119, 167) *jam otəm* 'lebe wohl!' (eig. 'guten Schlaf'). Ezzel a többször félreértett szólással kapcsolatban KARJALAINEN (OL. 100) megjegyzi: „AHLQVIST (ebenso PATKANOV u. a.) hat das ostj. *jam-ulym* als 'gutes Leben' aufgefasst. Das ostj. Wort für 'Leben' lautet jedoch anders, und in der angeführten Wendung bedeutet *ulym* 'Traum, -gesicht'. (Ebenso in wog. *jaməs üləm*, woraus MUNKÁCSI (SZILASI) gleichfalls 'Leben' gemacht hat.) Ein Wort wie AHLQV. *ulym*, PATK. *üdəm*, *üdem* 'Sein, Dasein' gibt es meines Wissens im Ostjakischen nicht; in dem Satze AHLQV. *ulym χallet* 'Tage des Daseins, Zeit' ist *ulym* sichtlich ein Part. prät." (Másképpen PAAS.—DONN. 160: osztj. *otəm* 'álmom, alvás', de *jam otəm* jelentése szerinte 'jó életet!' Vö. még AHLQV. vog. *jomas-ölüm väram* 'Abschied nehmen (mit den Worten *jomas olen* sei gut od. glücklich'.) Érdekes, hogy ebben a formulában (miként az itt tárgyalt vogul szólásban a *χolej* 'igének) itt az 'álmom' jelentésű osztj. szónak az eredeti jelentése is elhomályosul és ma 'lebe wohl! gute Reise!' is lehet a jelentése, mindamellett, hogy az eredeti jelentése — mint láttuk — 'guten Schlaf!', *приятного сна!* (I. KARJ.—TOIV. 167). (Lehet, hogy az AHLQV., PATK. említette 'élet' jelentést maga a közlő adta meg.) — L. még STEINITZ, OstjGr. 165: *jam utəm* (Gruss beim Abschied; eig. 'guter Traum') 'lebewohl!'; *jam utəm werta* 'sich verabschieden'. De MUNKÁCSINÁL is olvassuk: *msi às jaməs üləm!* 'Isten veled!' (VNGy. IV, 426), *säterin χätäl-kastäl às jaməs üləm!* 'az ezredik napig ismét jó álmot! = Isten veled örökre!' (uo. 424). Vö. még: *ōz iq'mas ūlum olen!* 'lebe wohl (tkp. 'lebe wieder guten Schlaf!') (KANN.—LIIM. I, 262, 438).

Talán a mi „jó álmokat!”, német „träume süß!” búcsúkívánságunkban is az álmomnak, alvásnak ez a fontos szerepe jut kifejezésre.⁷

Hogy az osztj. búcsúzkodók valóban 'jó alvást, jó álmot', és nem 'jó életet' kívánnak egymásnak, és hogy az itt tárgyalt vogul szólást is ennek meg-

⁷ A kalmük-mongolban is (valószínűleg szintén „jó éjszakát!” jelentésben): *sān zūdū bārdž χontŋ!* 'gute Nacht und schöne Träume!' (RAMST., KalmWb. 484) tkp. 'szép (v. jó) álmot' (*zūdŋ* 'Traum, Trugbild').

felelően kell értenünk, azt megerősíti LEHTISALO jurák-szamojéd adata (szótárának 216. és 448. lapján). Az ott idézett szamojéd mondat fordítása: „Kamerad, lass uns nach zwei Richtungen gehen, für eine Weile [trennen wir uns], guten Schlaf!” (*jũđĩ* 'Schlaf, Traum'; más szó a *jũlępts* 'Leben' uo. 128), és LEHTISALO hozzászói: „(sagt der Samojede abends beim Abschiednehmen)” (448), illetőleg „(sagt man beim Abschiednehmen)” (216); a 145. lapon is: „es sei guter Schlaf! (sagen die Samojeden beim Abschiednehmen)”.

*

Ezzel az itt szóba került obiugor-szamojéd szólással kapcsolatban még azt szeretném megjegyezni, hogy ilyen egyezés nemcsak szamojéd és obi-ugor szólások közt, hanem szamojéd és zürjén szólások közt is gyakori. Érdemes itt még egy, az álommal kapcsolatos szamojéd-zürjén egyező szólásra rámutatni.

LEHTISALO (316) egy jurák-szamojéd mondatot közöl „fl.” (= folklór) jelzéssel a következő fordítással: „hinfort werden wir einander wohl im Schlaf treffen”. A mondatot mi úgy értelmeznők, hogy 'ezentúl legfeljebb álmodni fogunk egymásról, csak álomban fogjuk egymást látni'. Hogy azonban ez a szólás ma már nem választékos, ritkább kifejezőmód, hanem a köznyelvnek rendes eleme lehet, arra a zürjénből következtethetünk; a vicsegdai nyelvjárásból a következő két adatot jegyeztem fel (SyrjWb. 1198): *vetęn addžisni* 'egymást ritkán látni', *vetęn addžislam teked* 'mi (én és te) ritkán (tkp. [csak] álomban) látjuk egymást' (*vet* 'álom; Traum, somnium').

FOKOS DÁVID

Az uráli számnevek problémája*

1. A finnugor és a szamojéd nyelvek között oly nagyszámú strukturális és lexikális egyezést tártak fel mostanáig a kutatások, hogy szükségképpen ezeknek az egyezéseknek a genetikus összefüggésére kell gondolnunk. Más szóval: fel kell tennünk, hogy a finnugor és a szamojéd nyelvek egy közös alapnyelvből származnak. Egyszersmind természetesen azt is fel kell tennünk, hogy ezt a közös alapnyelvet valamilyen nép beszélte is.

Azt a hipotetikus alapnyelvet, amelyet a finnugor és a szamojéd népek ősei az egység idején beszéltek, „uráli” alapnyelvnek szokás nevezni, az együttélés korát pedig „uráli” kornak. Az uráli kor vége hozzávetőlegesen az i. e. IV. évezredre tehető.¹

2. Az uráli ősnép kultúrája — a szókincs és az őstörténeti kutatások tanúbizonysága szerint — legfeljebb neolitikus jellegű kultúra lehetett.² Ez a körülmény, mint látni fogjuk, igen fontos, azért hangsúlyozzuk már itt előljáróban is.

3. Sajátos módon a finnugor és a szamojéd nyelvek között a számnevek terén mindeddig úgyszólván semmilyen egyezést sem sikerült megállapítani.

* L. még: ALH. X/1—2: 117—29.

¹ Lásd: BÄRCZI GÉZA, Magyar hangtörténet² 5—6.

² Erre vonatkozólag lásd: E. N. SETÄLÄ, Zur Frage nach der Verwandtschaft der finnisch-ugrischen und samojedischen Sprachen: JSFOu. XXX/5. — Uó. Suomensukuisten kansojen esihistoria: Suomen suku I, 122—30. l. — Továbbá még: A. M. TALLGREN, Suomalais-ugrilainen muinaistiede: Uo. 190—211. l.

Ez azért feltűnő, mert a számneveket a testrészek nevei, a primitív élet használati tárgyainak, a természeti jelenségeknek stb. az elnevezései mellett általában a nyelvrokonság perdöntő bizonyítékanyagának szokták tekinteni.

Bármily feltűnő is azonban a számnévi egyezések hiánya a finnugor és a szamojéd nyelvek között, ezzel a kérdéssel eddig senki sem foglalkozott behatóbban. Ha valamelyik kutató mégis tárgyalja a kérdést, beéri a tény egyszerű konstatálásával, anélkül azonban, hogy a számnévi egyezések finnugor—szamojéd relációban meglévő hiányának okát tudná vagy igyekeznék adni. SETÄLÄ például a következőket írja:³

„Die Übereinstimmung der Zahlwörter wird ja oft als ein wichtiges Zeugnis der Sprachverwandtschaft angeführt, wie sie es auch in der Regel ist, wenn eine positive Übereinstimmung vorhanden ist. Aber das Fehlen der gemeinsamen Zahlwörter beweist nicht das Entgegengesetzte.⁴ Erstens hat man in der Sprache auf einem sehr primitiven Standpunkt nicht viel Zahlwörter, wie auch die Erfahrung mit den Sprachen der Naturvölker lehrt. Andererseits scheint auch das Sprachmaterial auf diesem Gebiet ziemlich beweglich zu sein. Eine Ersetzung der Erbwörter durch Entlehnung ist eine garnicht seltene Erscheinung. . . Aber auch die Neubildung ist auf diesem Gebiet tätig. . . Wir können natürlich nicht wissen, ob in der »uralischen« Ursprache nur sehr wenige Zahlwörter ausgebildet waren oder ob das eventuell vorhanden Gewesene später in beiden Sprachfamilien durch Neues ersetzt worden ist. Mir scheint das Letztere wahrscheinlicher zu sein, auch deshalb, weil es ein ursprachliches Suffix zur Bildung der Ordinalzahlen gibt, wenn dieses Suffix nicht eine wesentlich andere Bedeutung gehabt hat.”

SETÄLÄ álláspontját ennek alapján a következőképpen lehetne összefoglalni: az a körülmény, hogy a finnugor és a szamojéd nyelvek között oly kevés számnévi egyezék állapítható meg — vagy egyáltalán semmi egyezék nem állapítható meg —, nem bizonyít semmit a finnugor és a szamojéd nyelvek ősrokonsága ellen.

A hangsúly nála természetszerűleg arra a tételre esik, hogy a finnugor és a szamojéd nyelvek egymással a számnévi egyezések hiánya ellenére is ősrokonságban állanak. Ily módon ő csupán érinti a kérdést és csak általános jellegű deklarációkat tesz, anélkül, hogy a számnévi egyezések hiányának okát voltaképpen ki akarná deríteni.

SETÄLÄ szóban forgó munkájában nem is tűzött ki maga elé ilyen célt, s éppen ezért nincs is jogunk azt tőle számon kérni. Viszont úgy érezzük, hogy a kérdés eléggé nagyfontosságú ahhoz, hogy ismételten — és immáron differenciáltabban — foglalkozzunk vele.

4. Hogyan is állunk hát a finnugor és a szamojéd számnevek egyeztetésére vonatkozó eddigi kísérletekkel?

B. COLLINDER — más összefüggésben, az indoeurópai és uráli ősrokonság kérdésének tárgyalása során — áttekinti az idevonatkozó eddigi kísérleteket. A következőket írja:⁵

³ JSFOu. XXX/6, 94—5. l.

⁴ Én ritkítottam. — K. F.

⁵ B. COLLINDER, Indo-uralisches Sprachgut. 10—1. l. — Lásd még: KAI DONNER, Uralilaisista lukusanoista: Virittäjä XXXVII, 386—9.

„Wiklund hatte diese Schwierigkeit nicht übersehen [hogy a finnugor és az indoeurópai nyelveknek nincsenek közös számneveik — K. F.]. Das Fehlen gemeinsamer Zahlwörter braucht aber nach seiner Ansicht nicht gegen eventuelle Verwandtschaft der beiden Sprachfamilien zu sprechen; »auch die samojedischen Sprachen, deren Verwandtschaft mit den fi.-ugr. ausser jedem Zweifel steht, haben ganz andere Zahlwörter als diese«. Da diese Frage von fundamentaler Bedeutung ist, wollen wir sie hier näher erörtern. In der Tat hat man kaum ein einziges gemeinuralisches Zahlwort einwandfrei nachweisen können.⁶ SETÄLÄ (Verw. 93 f.) verbindet folgende Wörter:

fi. *yhte-* 'eins' | lp. *ok'tá* ds. | tscher. *iktə* | wotj. *ok*; syrj. *öt* | ostj. *it* ;
fi. *yhty-* 'sich vereinigen' | lpK. *axte-* ds. | wotj. *okt-*, syrj. *ökt-* ds. | wog. *axt-* 'sammeln' | ostj. *əkt-* ds.

|| samJ *ḡōbtarem* 'ebenso', *ḡōbtaritea* 'ehensolch', *ḡobte* 'zusammen', *āpte* ds., *opte* 'nur'; vgl. Mot. *obdenaša* 'neun', Taigi *optinjasto* ds.; K *ophtelim* 'sammeln', Koib. *oplam* ds.

Setälä betont, dass »die lautliche Übereinstimmung nicht über jeden Zweifel erhaben ist.« In der Tat scheint das *-bt-* usw. der sam. Wörter ebenso gut oder sogar besser einem fi.-ugr. *-mt-* als einem *-kt-* entsprechen zu können, und da das sam. Wort für eins, J *ḡopoi*, *ḡob*, T *ḡo'avi*, Jen. *ḡō*, K *o'b*, *o'm* wahrscheinlich ein *m* enthalten hat, liegt der Gedanke nahe, dass die von Setälä angeführten sam. Wörter Ableitungen von diesem Zahlwort sind, und unter dieser Voraussetzung muss die Zusammenstellung mit dem fi.-ugr. Wort für eins aufgegeben werden (trotz Castrén, Gramm. § 358).

Castrén (vgl. Kai Donner, Vir. 1933 387 f.) verbindet samO *okkur* 'eins' mit fi. *yhte-*, etc. etc. Da einem fi.-ugr. *-kt-* sonst nicht *kk* od. *k* entspricht (Paasonen, Beitr. S. 68), haben die beiden Wörter formell eigentlich nichts gemeinsam.

Castrén, Setälä und Kai Donner (Vir. 1933 388) verbinden auch die fi.-ugr. und sam. Wörter für zwei:

fi. *kahte-* | lp. *guok'tē* | md. *kavto* usw. | tscher. *kok* | wotj., syrj. *kyk* | wog. *kit* | ostj. *kət* | ung. *két*

|| samJ *sidea*, T *siti*, gen. *sidi*, Jen. *side*, *sire*, O *šede*, *sede*, *šite*, *sitte*, K *šide*, Koib. *syda*, Taigi *kidde*, Mot *kydy*.

Gegen diese Zusammenstellung bemerkt Paasonen (Beitr. S. 154, Fussn. 1), dass der inlautende Konsonantismus nicht gut stimmt (betreffs des Anlautes siehe ib. 154 ff., 189 ff., 195).

Kai Donner (Lab. 136, Vir. 1933 388; vgl. Setälä, Suomen suku I 128) verbindet samO *kōt* usw. 'zehn' mit der Sippe von fi. *viite-* 'fünf', was natürlich unsicher ist."

COLLINDER a továbbiakban még ezeket fűzi hozzá előbb idézett fejtegetéseihez, ugyancsak az indoeurópai és uráli ősrökonság kérdéseivel kapcsolatban (i. m. 14): „Zum Angeführten sei bemerkt, dass das Zählen gewissermassen älter sein muss als das Zahlsystem.⁷ Bei den Buschmännern des Stammes Kham soll es insgesamt nur drei einfache Zahlwörter geben; 'vier' wird durch 'zwei und zwei' ausgedrückt (Müller, Grundriss IV 12). In der Urzeit hat man sich wahrscheinlich ausgeholfen mit

⁶ Én ritkítottam. — K. F.

⁷ Én ritkítottam. — K. F.

spezifischen und unsystematischen Zahlbestimmungen ähnlicher Art wie schw. *våla, våra* 'Bündel von 10 getrockneten Fischen', aschw. *dikur* (lateinischen Ursprungs) 'Bündel von 10 Häuten', aschw., dän. *snes* '20 Stücke (bes. von Fischen)', schw. *timmer*, fi. *ki(i)htelys* '40 Stücke (von Häuten)'; aus solchen Bezeichnungen entwickeln sich dann leicht wirkliche generelle Zahlwörter, die ältere Zahlwörter verdrängen können, z. B. russ. *sorok* '40'."

Mint COLLINDER fejtegetéseiből s kritikai megjegyzéseiből látjuk, a finnugor és a szamojéd nyelveknek egyetlen olyan számnévük sincsen, amelyek etimológiai azonossága minden kétséget kizáróan bizonyítható volna. Másrészt pedig figyelemre méltó COLLINDERnek az a megállapítása, hogy a számlálás valószínűleg régebbi múltra tekint vissza, mint a szárendszer. Ezzel COLLINDER bizonyára arra utal, hogy a számnevek az indoeurópai—uráli örököség kérdésében másodrendű fontosságúak. Vagy pedig másként fogalmazva meg a kérdést: olyan távoli korban, mint a feltett indoeurópai—uráli együttélés kora, még aligha beszélhetünk mai értelemben vett számnevekről.

5. De térjünk vissza az uráli számnevek kérdéséhez.

Ha kiindulópontnak CASTRÉN szamojéd nyelvтанát (1854) tekintjük, akkor a kérdésnek több mint száz esztendő múltja van. Ez alatt az idő alatt a nyelvtudomány semmi határozott eredményt nem tudott elérni a finnugor és a szamojéd számnevek összefüggéseit illetően. Mindössze egy negatívum az eddigi kutatások eredménye, mégpedig az, hogy a számnevek terén semmiféle biztos kapcsolat nem állapítható meg a finnugor és a szamojéd nyelvek között. Ennek a körülménynek a felismerése azonban nem azt jelenti, hogy egyszerűsmind — ha ez így van — meg is kell szüntetnünk a további kutatásokat e területen.

Vessük fel inkább a következő kérdést: vajon nem az-e az eddigi negatív eredmények oka, hogy nem megfelelő módszerrel nyúltak ehhez a problémához?

6. Nos, az eddigi kutatók — finnugor és szamojéd relációban — úgy szólván egyáltalán nem számoltak egy igen fontos körülménnyel: primitív viszonyok közepette élő népeknél a számnevek a fejlődésnek még igen alacsony fokán állanak, s a szó valódi értelmében még nem is tekinthetők igazi számneveknek. SETÄLÄ — mint fentebb láttuk — utal ugyan erre, de egészen mellékesen, s nem vonja le az esetleg levonható konzekvenciákat. Pedig igen valószínű, hogy a kezdetleges — legfeljebb neolitik — műveltségű uráli korban a számfogalmak a kialakulásnak még csak a kezdeti stádiumában lehettek, következésképpen ebben a korban még nem lehet szó számnevekről, még kevésbé szárendszeréről.

Véleményünk szerint az eddigi eredménytelenség oka éppen abban rejlik, hogy a kérdéssel foglalkozó kutatók két olyan rendszer között kerestek kapcsolatokat, amelyek — ha a konkrét történeti és társadalmi körülményeket kellően mérlegeljük — valószínűleg csak külön kezdetekből, külön utakon fejlődhettek ki, s ezért nem is lehetnek közöttük genetikus kapcsolatok.

Ha ez igaz, nyilvánvaló, hogy miért jártak negatív eredményekkel az eddigi kísérletek. Másrészt az is nyilvánvaló, hogy a finnugor és a szamojéd nyelveknek azért nincsenek közös számneveik, mert az uráli korban minden

valószínűség szerint még nincsenek számnevek, még kevésbé képzelhető el számrendszer megléte.

Ezt egyebek között az is igazolja, hogy a finnugorságon, illetőleg a szamojédságon belül kétségtelen egyezések állapíthatók meg az egyes finnugor nyelvek, illetőleg az egyes szamojéd nyelvek számnevei között. Ha azonban a számításba jövő finnugor számneveket a maguk összességében vetjük egybe a szamojéd nyelvek számneveivel, nem lehet számunkra kétséges, hogy azok két, egymástól független rendszert alkotnak.

Azt is meg kell itt említenünk, hogy a finnugor nyelveknek is csupán hatig vannak eredeti közös számneveik,⁸ pedig a finnugor egység felbomlása mintegy 2000 esztendővel későbbi időpontra tehető, mint az uráli egység megszűnése.

Közvetve ez a körülmény is arra mutat, hogy az uráli korban aligha alakulhattak ki még a számfogalmak. Hiszen a finnugor egység felbomlása idején, tehát körülbelül 2000 év elteltével a finnugorságban is még csupán néhány számnév volt „készen”! Pedig a felbomlás előtti finnugor ősnép a kultúrájának már lényegesen magasabb fokára jutott el, mint az uráli.⁹

Mint láttuk, SETÄLÄ azt tartja a legvalószínűbbnek, hogy az eredeti közös uráli számnevek veszendőbe mentek. Vele szemben viszont a mi véleményünk az, hogy az uráli korban semmiképpen nem lehettek még számnévi funkcióban megszilárdult szavak, mert ha lettek volna, belőlük mindkét nyelvcsaládnak örökölnie kellett volna — legalább töredékesen — valamit.

Az uráli korra vonatkozólag azonban mégis fel kell tennünk, hogy valamiféle számlálás már akkor is lehetett, hiszen a kezdetleges neolitikus kultúrájú népek is használnak már bizonyos szavakat mennyiségek jelölésére, miként azt a néprajzi kutatások egybehangzóan igazolják. Ilyen vonatkozásban esetleg találhatunk bizonyos etimológiai összefüggéseket a finnugor és a szamojéd nyelvek között. Ezek természetesen csupán halvány nyomok, hiszen sok ezer esztendő előtti állapotokról van szó. Éppen ezért tudatában vagyunk annak, hogy e nyomoknak csak hipotetikus értékük van.

7. Az eddigiek alapján a soron következő kérdést így fogalmazhatjuk meg: milyen mennyiségjelölő szavak lehettek mégis az uráli korban?

A számnevek magasabbrendű formáit és a számrendszereket a szükség-szerűség, a számolás szükségessé válása teremtette meg.¹⁰ Nehéz volna elkép-

⁸ A finnugor nyelvek számneveit lásd: J. SZINNYEI, FgSprw.² 92—5; Uó., NyH 139.

⁹ A finnugor együttelés korára vonatkozólag lásd: E. N. SETÄLÄ: Suomen suku I, 130—48.

¹⁰ Erre vonatkozólag F. BOAS (The Mind of Primitive Man. 9. kiadás. 1955, 218—9) a következőket mondja: „As is well known, languages exist in which the numerals do not exceed three or four. It has been inferred from this that the people speaking these languages are not capable of forming the concept of higher numbers. I think this interpretation of the existing conditions is quite erroneous. People like the South American Indians (among whom these defective numeral systems are found), or like the Eskimo (whose old system of numbers probably did not exceed ten), are presumably not in need of higher numerical expressions, because there are not many objects that they have to count. On the other hand, just as soon as these same people find themselves in contact with civilization, and when they acquire standards of value that have to be counted, they adopt with perfect ease higher numerals from other languages, and develop a more or less perfect system of counting. This does not mean that every individual who in

zeleni, hogy a primitív uráli ember különösebb szükségét érezte volna a számolásnak. Ha azonban mégis rákényszerült, minden bizonnyal másként számolt, mint mi.

Ahhoz, hogy valamelyes képet tudjunk alkotni magunknak az uráli kor primitív emberének számkultúrájáról, olyan analógiákhoz kell folyamodnunk, amelyek a legnagyobb valószínűséggel vethetők egybe azzal. Ilyenül kínálkoznak az ún. „primitív nyelvek” számnevei. E számnevek csaknem egyöntetű vallomása szerint a számfogalmak kialakulásának kezdetén elsőrendű fontossága van az emberi ujjaknak (a kéz- és a lábujjaknak egyaránt), az emberi test részeinek s a számlálással kapcsolatos gesztusoknak.

Lássunk ennek illusztrálására néhány példát.

Az egyik Brit Új-Guinea-i nép tagjai a számlálást a balkezü kisujjának behajlításával kezdik, sorban behajlítják balkezü ujjait, majd továbbhaladnak a balkarjukon s a vállakon, a nyakon és a mellkason keresztül áttérnek a jobb karjukra s a műveletet jobbkezü kisujján fejezik be. Az illető testrészre való rámutatással egyidejűleg azt hangosan meg is nevezik. Mindegyik testrésznek megfelelő számértéke van. Az ily módon való számlálás során 23-ig jutnak el. Íme a számsor:¹¹

- 1 *monou* 'kleiner Finger (der linken Hand)'
- 2 *reere* 'folgender Finger'
- 3 *kaupa* 'Mittelfinger'
- 4 *moreere* 'Zeigefinger'
- 5 *aira* 'Daumen'
- 6 *ankora* 'Handwurzel'
- 7 *mirika mako* 'zwischen der Handwurzel und dem Ellbogen'
- 8 *na* 'Ellbogen'
- 9 *ara* 'Schulter'
- 10 *ano* 'Nacken (links)'
- 11 *ame* 'linke Brust'
- 12 *onkari* 'Brustkasten'
- 13 *ame[nekai]* 'rechte Brust'

the course of his life has never made use of higher numerals would acquire more complex systems readily; but the tribe as a whole seems always to be capable of adjusting itself to the needs of counting. It must be borne in mind that counting does not become necessary until objects are considered in such generalized form that their individualities are entirely lost sight of. For this reason it is possible that even a person who owns a herd of domesticated animals may know them by name and by their characteristics, without ever desiring to count them. Members of a war expedition may be known by name, and may not be counted.”

Továbbá vesd össze ezzel még: *M. O. Косвен*, Очерки истории первобытной культуры (2. kiadás. Москва 1957) 152. l. „Более чем ограниченным остается математическое развитие отсталых племен, неизменно приводимое в качестве свидетельства их „дикости”. Но здесь мы еще раз встречаемся с прямой зависимостью знаний от уровня развития производительных сил и от потребности. Поэтому у наиболее отсталых племен, которым попросту нечего, да и незачем считать, счет и число, естественно, находятся в самом зачаточном состоянии. Эти племена часто умеют считать только до трех, все выше этого обозначается словом „много””.

¹¹ Ezt a számsort L. LÉVY-BRUHL „Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures” című munkájának német nyelvű fordításából (Das Denken der Naturvölker. 2. kiadás. Wien und Leipzig 1926. Fordította W. JERUSALEM) vettem (159–60), mivel a francia eredeti nem volt számomra hozzáférhető. LÉVY-BRUHL a számsort csak 14-ig közli, a 23-ig való kiegészítés tőlem származik.

- 14 *ano* 'Nacken (rechts)'
 15 *ara* '(rechte) Schulter'
 16 *na* '(rechter) Ellbogen'
 17 *mirika mako* 'zwischen der Handwurzel und dem Ellbogen (rechts)'
 18 *ankora* '(rechte) Handwurzel'
 19 *aira* 'Daumen'
 20 *moreere* 'Zeigefinger'
 21 *kaupa* 'Mittelfinger'
 22 *reere* 'folgender Finger'
 23 *monou* 'kleiner Finger'

Mint látjuk, ebben a számsorban mindegyik testrésznév (az *onkari* 'Brustkasten' kivételével) két-két számot jelöl: például *ano* = 10 és 14; *ara* = 9 és 15; *na* = 8 és 16; *ankora* = 6 és 18 stb. Kétfértelműségről mégsem lehet szó, mert az illető testrész megnevezésével együttjár a megfelelő gesztus is.

Egy másik — hasonló — számsor egy pápua nyelvből:¹²

- 1 *anusi* 'kleiner Finger der rechten Hand'
 2) }
 3) } *doro* { 'Ringfinger' } (der rechten Hand)
 4) } { 'Mittelfinger' }
 5 *ubei* 'Daumen der rechten Hand'
 6 *tama* 'rechtes Handgelenk'
 7 *unubo* 'rechter Ellbogen'
 8 *visa* 'rechte Schulter'
 9 *denoro* 'rechtes Ohr'
 10 *diti* 'rechtes Auge'
 11 *diti* 'linkes Auge'
 12 *medo* 'Nase'
 13 *bee* 'Mund'
 14 *denoro* 'Ohr'
 15 *visa* 'Schulter'
 16 *unubo* 'Ellbogen'
 17 *tama* 'Handgelenk'
 18 *ubei* 'Daumen'
 19) }
 20) } *doro* { 'Zeige- } Finger der linken Hand'
 21) } { 'Mittel- }
 21) } { 'Ring- }
 22 *anusi* 'kleiner Finger der linken Hand'

A gesztusok fontossága ebben a számsorban még nyilvánvalóbb, mint az előzőben, mivel a *doro* szó a megfelelő gesztussal együtt = 2, 3, 4, 19, 20 és 21.

Lényegében véve ugyanezt tapasztalhatjuk — bár némileg már fejlettebb formában — egyes szibériai nyelvek számneveinek esetében is. Lássunk néhány ilyen példát.

A csukés *мѣлѣнен* 'öt' jelentésű számnév a *мѣнг* 'kéz' szó származéka; a 8 számértékű *ам-нрrootken* jelentése 'épp a harmadik' (vagyis 'a másik kéz harmadik ujja'); a 9 számértékű *гоначѣнен* jelentése 'egy hátulról' (vagyis

¹² LÉVY—BRUHL, i. m. 162.

'a másik kéz egy ujja még hiányzik'); a 10 számértékű *тынгыткен* jelentése 'kétkézi'; a 15 jelentésű *кыгыткен* szó valószínűleg a *гыткыг* 'láb' szó származéka; a 20 számértékű *гыткыткен* jelentése 'az emberhez tartozó'.¹³

Hasonló a helyzet a korják nyelvben is.¹⁴

A jukagir nyelvben is vannak nyomai az ujjakon való számlálásnak: 1 — *irkün* 'one finger'; 2 — *ataxun* 'two fingers'; 4 — *jelokun* 'three and a finger'; 10 — *kunel* 'the fingers all together'.¹⁵

Az ázsiai eszkimók számnevei ugyancsak a számlálás alapját alkotó emberi testre, a kéz- és lábujjakra s a számlálással együttjáró gesztusokra utalnak.¹⁶

- 1 — *atasik* 'отец, глава чего-либо'
- 2 — *malg'uk* < *malik* 'следовать за чем-либо'
- 4 — *stamat* < *sta-* 'скатываться, скользить вниз'
- 5 — *talvimat* < *talvik* 'рука'
- 6 — *ag'vinlyk* 'переход имеющий'
- 7 — *maq'rag'vinlyk* 'второй имеющий переход'
- 8 — *pin'ajunyn' in'ljulyk* 'третьим пару имеющий'
- 9 — *stamanyn' in'ljulyk* 'четвертым пару имеющий'
- 10 — *k'ulja* 'верх, верхний'
- 20 — *juginak* 'человек целиком, полностью'

A hasonló példákat vég nélkül sorolhatnánk. Ez természetesen nem lehet célunk. Mindössze azt akartuk e néhány példával illusztrálni, hogy a számolás kezdeti stádiumában milyen nagy szerepe van az emberi test részeinek s a számláló gesztusoknak.¹⁷

Mivel pedig ez általános jelenség, nem látszik irreálisnak annak feltevése, hogy a primitív uráli ember kezdetleges számnevei is olyasfélék lehettek, mint amilyeneket itt bemutattunk.¹⁸

¹³ В. Г. Богораз, Луораветланский (чукотский) язык: Языки и письменность народов Севера. III. Москва—Ленинград 1934, 25.

¹⁴ С. Н. Стебницкий, Нымыланский (коряцкий) язык: Уо. 67.

¹⁵ Ezeknek a jukagir számneveknek az etimológiái W. JOCHELSONTÓL származnak. Idézi őket BJÖRN COLLINDER, Jukagirisch und Uralisch 103.

¹⁶ Az ázsiai eszkimó példák Г. А. Меновщиков „Из истории образования числительных в эскимосском языке” (Вопросы языкознания 1956, 4. szám 60—71. l.) című cikkéből valók. A cirillbetűs eszkimó számneveket én transliteráltam latin betűkkel.

¹⁷ EWALD FETTWEIS (Das Rechnen der Naturvölker. Leipzig 1927) című munkájában (58. l.) ezzel kapcsolatban a következőket mondja: „Die Tatsachen beweisen, dass die meisten Zahlworte . . . nichts anderes sind als Übersetzungen von Zählgesten irgendwelcher Art in Worte, so dass man aus dem etymologischen und arithmetischen Sinn der Zahlworte auf die Art der Entstehung der Zahlvorstellungen und auf die wirklichen Zähl- und Rechenmethode der Völker schliessen darf.”

Valamivel odább (69. l.) ugyanígy: „Wo bei der Bezeichnung der Zahlen 5 bis 10 ein tieferer . . . etymologischer Sinn noch erkennbar ist, bezieht er sich, wie scheint, meistens auf die Zählgeste”.

¹⁸ Ilyesféle gondolat — legalábbis a finnugor számnevekkel kapcsolatban — másoknál is felmerült. A KANNISTO például a finn *kymmenen* 'tíz' számnévről a következőket mondja (Tietosanakirja V, 1213; idézi ORBÁN GÁBOR, A finnugor nyelvek számnevei 54): „Sana *kymmen* on mahdollisesti samaa juurta, kuin sana *kämmen*; tämä osoittaisi, että sormien luku on suom.-ugrilaisellakin alalla, kuten useissa muissa kielikunnissa, määrännyt lukujärjestelmän kantaluvun.”

8. Ha mármost egy lépéssel még tovább akarunk menni, akkor fel kell vetnünk a következő kérdést: vajon nem lehetne-e a finnugor — illetőleg a szamojéd — nyelvek addig még nem etimologizált számneveinek eredeti jelentését oly módon megfejtani, hogy az etimológiai összefüggések keresése során — felhasználva az általános számnévi kutatások tanulságait — tágabb körre terjesztjük ki vizsgálódásainkat? Más szóval: nem lehetne-e a finnugor nyelvek számításba jövő számneveit olyan szamojéd szavakkal egyeztetni, s megfordítva: a szamojéd nyelvek bizonyos számneveit olyan finnugor szavakkal egyeztetni, amelyek az eredeti szókincshez tartoznak, s amelyek egyszerűsödésük után valamilyen vonatkozásban kapcsolatban állhattak a primitív számlálás konkrét műveletével?

A magyar *húsz* számnévről írott dolgozatomban ezt a formulát igyekeztem alkalmazni s arra a konklúzióra jutottam, hogy a *húsz* és finnugor megfelelői a szamojéd *hāsa-* stb. 'ember' szóval egyeztethetők.¹⁹

Tovább kutatván a számnevek kérdéseit, nem látom lehetetlennek, hogy a finnugor 'öt' jelentésű számnév viszont a szamojéd 'kéz' jelentésű szóval függ etimológiailag össze.²⁰ Erre a kérdésre egy külön dolgozat keretében fogok visszatérni, amelyben részletesen megtárgyalom ennek az egyeztetésnek a lehetőségét. Most azért nem térhetek ki megtárgyalására, mert nem férne el ennek a rövid s elméleti jellegű cikknek a keretei között.

9. Még egy utolsó megjegyzés: elméletileg az sem lehetetlen, hogy a finnugor és a szamojéd szóanyagának ebből a szempontból való tüzetes átvizsgálása során a két nyelvcsaládon belül is olyan összefüggésekre bukkanunk, amelyekre eddig még nem gondoltunk. Vagyis: egyik-másik finnugor, illetőleg szamojéd számnév etimológiáját esetleg meg tudjuk fejteni az illető nyelvcsalád saját szókincsé segítségével is.

Túlságosan sok eredményre minden valószínűség szerint nem számíthatunk, hiszen az ősi szókincs jelentős része mindkét nyelvcsaládban veszendőbe ment. Ha azonban akár csak egy-két újabb etimológiai összefüggést is sikerül felismernünk e téren, már akkor sem volt talán haszontalan az előadott szempontok felvetése.²¹

¹⁹ Lásd: ALH. VIII, 343—60; NyK. LXI, 65—78.

²⁰ Vö. (B. COLLINDER, FUV 19): jurák *ḡuda* 'hand', tavgi *ḡitii*, jéniszeji *šam. uda*, *ura*, szelkup *uty*, kamasz *uda*. COLLINDER a szamojéd szónak a következő finnugor egyeztetéseit közli: vogul *još*, *ḡas* 'foot', osztják *još* 'arm, hand, fore-foot, fore-paw'.

²¹ J. ANGERE (Die uralo-jukagirische Frage 71—4. l.) szintén foglalkozik a finnugor és a szamojéd számnevek kérdésével. Egyebek között a következőket mondja: „Die Sprachforscher haben schon seit langem die Aufmerksamkeit darauf gelenkt, dass es in den finnougriſchen und samojedischen Sprachen nicht ein einziges gemeinsames Zahlwort gibt, das man mit Sicherheit als Erbe aus der uralischen Ursprache betrachten könnte. Dies ist umso merkwürdiger, als das Pronominalsystem, die Personalendungen der Verben, die Kasusendungen usw. auffallende Übereinstimmung zeigen und überdies in den finnougriſchen Sprachen die Zahlwörter zwei, drei, vier, fünf und sechs eine ideale Übereinstimmung aufweisen.”

ANGERE tehát szintén konstatálja az egyezések hiányát a finnugor és a szamojéd számnevek között, de ő sem törekszik a kérdés mélyére hatolni, hanem újabb számnévi egyezéseket igyekszik találni még az uráli koron túl is. (Lásd például a finn *kymmenen* 'tíz' jukagír, kamasdál stb. egyeztetéseit.)

Nem akarjuk ANGERE kitűnő munkájának értékét csökkenteni, de alig hisszük, hogy a számnevek kérdésében a helyes úton jár.

10. Összefoglalásul a következőket mondhatjuk:

1. az uráli ősnép materiális kultúrája legfeljebb neolit jellegű kultúra lehetett; történetetlen eljárás volna részünkről annak feltevése, hogy egy ilyen kezdetleges materiális kultúrában lehettek már absztrakt számnevek vagy esetleg számrendszerek;

2. a tulajdonképpeni számfogalmak kialakulása a finnugor és a szamojéd nyelvcsaládban csak az uráli egység felbomlása után indulhatott meg; külön kezdetekből két egymástól független, önálló rendszer jött létre; ez az oka annak, hogy a két nyelvcsalád számnevei között mindeddig nem sikerült etimológiai összefüggéseket megállapítani;

3. általános tanulságként leszögezhetjük, hogy a számnevek nem feltétlenül és nem minden esetben jöhetnek számításba két nyelvcsalád genetikus kapcsolatainak megítélésakor; valószínű, hogy mennél távolabbi időkbe megyünk vissza a múltba, annál kevésbé van jelentőségük a számneveknek a genetikus kapcsolatok lehetőségének megállapításában.

KOVÁCS FERENC

A chanti népnév eredete

1. Chanti nyelvrokonaink külső, idegenek által használt 'osztják' elnevezése a cht. (KT. 85a) C. *àsjaχ* 'Obin ostjakit; die Ob-Ostjaken', Kr. *àsjaχ* 'obilainen, Obin rantalainen; Anwohner des Obs', O. *àsjaχ* = C. kifejezésből származik, és eredetileg csak az Ob mellett lakó chantikra vonatkozott (vö. DN. *a's* 'Ob', DN. *ja'χ* 'miesväki, miesrahvas; Mannsleute, Mannsvolk', KT. 84b, 141b). Az *àsjaχ* 'die Ob-Ostjaken' kifejezés másodlagosan idegenek ajkán vált az egész chanti nép nevévé. A chantik az *àsjaχ* szót ma is 'die Ob-Ostjaken' jelentésben használják (vö. ZSIRAI, FgrRok. 182 kk.).

A chantik összefoglaló, saját nyelvi neve: (BEKE) É. *χandī-χo* 'osztják ember; der Ostjake', (PATK.) I. *χanda, χandē* 'osztják; Ostjake, ostjakisch'. A chantik *χandī, χanda* nevét régen a *Konda* folyó nevével azonosították. Ilyen értelmezésen alapszik a régibb szakirodalomban (például FISCHERNÉL, SCHLÖZERNÉL és HUNFALVYNÁL) általános 'osztják' értelemben használt 'kondisch', 'kondai' kifejezés (vö. HUNFALVY: NyK. XI, 8; ZSIRAI, FgrRok. 184; 491).

Ennek az egyeztetésnek azonban súlyos hangtani akadálya van. Ezzel kapcsolatban PAASONEN a következőket írja: „Diese erklärung des volksnamens, der sich auch HUNFALVY, Az éjsz. osztj. nyelv p. 8 anschliesst, ist nicht ohne weiteres zu billigen. Der ostjake an der Konda nennt sich selbst *χanta* (oI *χαντα*) oder *χanta-χüi* (*χüi* 'mann'), der fluss Konda aber heisst *χünta*. Die namen sind somit nicht identisch und der gleichklang kann wohl zufällig sein.” (FUF. II, 98; l. még ZSIRAI, FgrRok. 184, 491). A Ko. *χants* 'ostjakkai; Ostjake' (PD. 406) népnévnek a Konda folyó cht. Ko. *χünta* (PD. 569) elnevezésével való etimológiai egyeztetése tehát hangtani okból tévesnek bizonyult.

2. Véleményem szerint a chantik saját népi Ko. *χants* elnevezése egy közönség' jelentésű szóval függ össze. Magyarázatom kifejtése céljából szük-

ségesnek gondolom a Ko. *χántə* 'Ostjake' szó nyelvjárásai változatainak a felsorolását:

DN. *χάνδə* 'ostjakki; ihminen (Salym:ostjakki); Ostjake; Mensch (Salym: Ostjake)'; Kos. *χántə*, C. *χάνδə* (*χάνδət*), Szogom, Cs. *χántə*, Kr. *χántə* 'ostjaki; Ostjake'; V. *κωντῆγ ἰάχ* 'ostjakit; die Ostjaken'; Vj. *κωντῆγ ἰάχ* 'ostjakit Vasjuganin yläjuoksulla; die Ostjaken am Oberlauf des Vasjugans'; *κωντῆγ ἰάσῃλ τῆ* 'puhua ostjakkia'; Trj. *κωντῆγ: κωντῆγ ἰάχ*; *κωντῆγ ὑάχ* '(kattila-, raha-) vaski; Kupfer (für Kessel, Geldstücke)'; Ni. *χάντə* 'adj. ja subst. ostjakki, ostjakkilainen; Ostjake, ostjakisch'; Kaz. *χάνтi* pl. -*нтῆ*, -*пта'ф* 'ostjakki, ostjakkilainen ihminen (jos ei voida kansallisuutta eroittaa, esim. kaukana oleva, harv.); Ostjake, ostjakisch; Mensch (wenn man die Nationalität nicht angeben kann, z. B. weitweg Wohnender, selt.)'; O. *χωνди* = Ni. (KT. 317b); Ko. *χántə*, *χántə-χῠἰ* 'ostjakki; Ostjake'; J. *κωντῆκ-κῶ* ua. (PD. 406); Szy. *χάντι*, Serk. *χάνтə* 'Ostjake; Mensch' (STEINITZ, OstjGramm. 137).

3. Ismeretes, hogy a keleti chanti nyelvjárásokban (V., Vj., Sz.) a szavak első szótagjában a szóragozásban (névszó- és igeragozásban) szabályszerű paradigmatis magánhangzóváltakozás van (STEINITZ OstjVok. 33, 39). A szóképzésben a keleti chanti nyelvjárásokban ugyanazokat a váltakozási eseteket találjuk, mint a szóragozásban. Különösen gyakori váltakozások: V., Vj. *o ~ v*, *v ~ o*, Sz. *ö ~ ä*, *ä ~ ö* (i. m. 41).

A chanti nyelv nyugati nyelvjárásaiban paradigmatis magánhangzóváltakozás ma nincs. Ezekben a nyelvjárásokban magánhangzóváltakozás csak a szóképzésben fordul elő (i. m. 33). Korábban azonban a nyugati nyelvjárásokban is volt paradigmatis magánhangzóváltakozás. Ezen egykori váltakozás maradványai néhány helyhatározószóban (I., O. *kim* 'Äusseres' ~ *kāmən* 'draussen') vannak meg, valamint egyes olyan szókban, amelyeknek nyelvjárásai alakváltozataiban szabálytalan magánhangzómegfelelés mutatkozik. A szabálytalan megfelelések azzal magyarázhatók, hogy a különböző nyelvjárásokban az őschanti magánhangzóváltakozás különböző magánhangzói általánosultak (i. m. 45, 98).

4. A cht. DN. *χάνδə* 'Ostjake, Mensch' szó nyelvjárásai alakváltozatainak első szótagjában STEINITZ (OstjVok. 81) alapján őschanti **ä* hangot tehetünk fel. A cht. DN. *χάνδə*, V. *κωντῆγ*, Trj. *κωντῆγ*, O. *χωνди* 'Ostjake' szó -*ə*, -*äγ*, -*əχ*, -*ἰ*, -*ι*' (< finnugor *-k) eleme denominális névszóképző (GYÖRKE, Wortbildungslehre 11; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 338, 341).

Az **ä* hang az őschantiban **o*-val váltakozott. Az **o* ~ **ä* váltakozás megfelelői minden nyelvjárásban megtalálhatók: V., Vj. *o ~ v*, Sz. *ö ~ ä*; I. *u ~ ä*; Ni., Serk., Ber *u ~ ö*, *χ* mellett: *u ~ ä*; Kaz. *o ~ ö*, *χ* mellett: *o ~ ä*; O. *o ~ v*. Például: (STEINITZ, OstjVok. 101) V., Vj. *nom-*, Sz. *nöm-*, I. *num-*, Ni., Serk., Ber. *num-*, Kaz. *nom-*, O. *nom-* 'sich erinnern' ~ V., Vj. *noməs*, Sz., I. *näməs*, Ni., Serk., Ber., Kaz. *nöməs*, O. *noməs* 'Verstand'; (OL. 143) Trj. *κωνт-*, Vj. *κῶνт-*, Ni. *χωνт-*, Kaz. *χῶнт-* 'zusammenkleben' ~ O. *χωνтi* 'Leim', Kaz. *χώνтат-*, O. *χωνтт-* 'zusammenkleben'; (OL. 142) Trj. *нῶл* 'der eisenhaltige Schlamm', Vj. *нῶл* 'Bärenblut', Ni. *нүл*, Kaz. *нῶл*, O. *нῶл* 'der eisenhaltige Schlamm' ~ (KT. 646b) DN. *нῶр* 'Rost'; V. *нῶлi* = DN.; Vj. *нῶлi* 'Rost (in der Erde, bes. in alten Quellen, auf dem Eisen)'; Trj. *нῶлi* 'Rost (am Eisen, in einer Rostquelle), Grünspan'; Ni. *нῶт* 'Rost

(vom Wasser an Eisen)'; Kaz. *нѡлѣ* = *нѡлѣ*; (KT. 304ab) Kam. *χ̣umāt*, *χ̣u-* 'breit (allg.; der Gewährsmann ist nicht sicher über das Wort)'; V. *ḫ̣omāt*, *ḫ̣omātḫ̣i* 'breit'; Vj. *ḫ̣omāt*, *ḫ̣omz*, abs. *ḫ̣omātḫ̣i* = V., Trj. *ḫ̣omāt* 'breit; weit (z. B. Kleidungsstück); tief, hoch (Zugnetz, Handnetz)' ~ (KT. 304b) Vj. *ḫ̣omta* 't' (-tā) 'Breite'; Trj. *ḫ̣amti* 't' 'Breite, breit' (KARJALAINEN, OL, 143 STEINITZ, ÖstjVok. 68, 82, 101).

A denominális *-ḫ̣γ* stb. névszóképzővel alakult V. *ḫ̣omtāγ*, O. *χ̣omdi* 'Ostjake' származékszó alapszava a chanti nyelvben ma már nem él. Figyelembe véve azonban a chanti szóképzésben oly gyakori *o ~ *ä váltakozást, a V. *ḫ̣omtāγ*, O. *χ̣omdi* 'Ostjake' képzett szó tőszavául egy őschanti *o-t tartalmazó *kont alakot tehetünk fel. A kikövetkeztetett *kont alapszó és V. *ḫ̣omtāγ* 'Ostjake' származékszava jól beleillik a fent bemutatott *o ~ *ä (V., Vj. o ~ v) magánhangzováltakozásba (*kont ~ *ḫ̣omtāγ*).

A V. *ḫ̣omtāγ*, O. *χ̣omdi* 'Ostjake' szó *kont alapszavával a következő finnugor nyelvekbeli szokat egyeztetem: ms. É. *χ̣ānt*, T. *kānt*, K. *kōnt*, P. *kōnt*, AL. *kānt*, KL. *kōnt* 'had'; (ROMB.) *χομη* 'βοϊσκο' | cht. É. (REGULY) *kānt*, (PÁPAY) *χ̣ānt* 'had; Heerschar' (< ms.) | m. *had* 1. 'Heer, Kriegsvolk'; 2. 'Krieg, Streit, Duell, Schlacht' (NySz.); 3. 'család, nemzetség' (MTSz.) | md. M. *koñdā*, *kunñdā* 'Freund, Kamerade' | fi. *kunta* 'complexus, collectio; Gemeinde, Kommune'; összetételekben: *heimokunta* 'Stamm, Geschlecht, Familie'; *kansakunta* 'Nation'; *kyläkunta* 'Dorfgemeinde, Dorfschaft'; *yhteiskunta* 'Gesellschaft' | ész. *kond*, gen. *konna* 'Gesamtheit, Zusammengehöriges, Ganzes'; *ema-kond* 'die sämtlichen Kinder einer Familie'; *koda-k.* 'Hausgenossenschaft'; *nōda-k.* 'Fischergesellschaft, Fischereigenossenschaft' | lp. N. *god'de*: *bārāh-god'de* 'family; relations (collectively)'; *sokkāgod'de* 'the whole family or stock'; *val'degod'de* ~ *val'dēgod'de* 'kingdom, realm'; lpK. (GEN.) T. *iem̄ie-koñt* 'maakunta, setutu; Gegend' (A m., ms., cht., md., fi., ész. és lp. szók etimológiai összetartozására vonatkozóan l. MUSz. 65; VglWb. I, 17; MUNKÁCSI: NyK. XXV, 269; GOMBOCZ: NyK. XXXIX, 266; SZINNYEI, NyH.⁷ 40, 158, FgrSprw.² 35; SzófSz. 107; COLLINDER, FUV. 92; E. ITRONEN: UAJb. XXVIII, 71; SKES. 238—9).

A cht. *kont és a vele kapcsolatba hozott rokon nyelvekbeli szók mássalhangzói szabályosan felelnek meg egymásnak. A cht. *kont *o-ja is szabályosan felel meg a ms. szó *ā*, *ō* hangjának, a fi. *kunta* u-jának stb. Ugyanilyen magánhangzómegfelelést találunk a következő szókban is: ms. É. *mān*, *mōn*, K. *mān*, T. *mān* 'mony; Ei, Hode' | cht. (KT. 523b) DN. *mun*: *ēnā m. χ̣ērā* 'tyrā, кила; Bruch, Hernie'; DT. *mān* 'mulkku; Hode'; Kr. *mun* 'miehen kalu; penis'; V. *mōn* = Kr.; Vj. *mōn* 'miehen kalu, miehen häpy; penis, männliche Schamteile'; Trj. *mōn* = Kr., Ni. *mun*, Kaz. *mōn*, O. *mōn* = DT. | m. *mony* 'Ei, Hode, männliches Glied' | fi. *muna* 'Ei' (MUSz. 629; MUNKÁCSI: NyK. XXV 276; SZINNYEI, NyH.⁷ 145; COLLINDER, FUV. 36; SKES. 351); ms. É. *χ̣āmi* 'arera, hasra; aufs Gesicht, auf den Bauch' | cht. (OL. 143) Ni. *χ̣um-*, Kaz. *χ̣o'm* 'mit einem umgestülpten Gefäss bedecken'; DN. *χ̣ōm̄pa*, DT. *χ̣ām̄pa* 'mit dem Gesicht od. mit der Öffnung nach untern' | fi. *kumo* 'umgekehrte Stellung; *kumota* 'umwerfen, umkehren' (COLLINDER, FUV. 27—8; SKES. 237).

5. A m. *had*, a ms. *χ̣ānt*, *kōnt* és a fi. *kunta* szavak eredeti jelentése 'nemzetség, nagycsalád, közösség' volt. A m. *had* szó ebben a jelentésben egyes nyelvjárásokban ma is előfordul (MTSz.; SZENDREY ÁKOS, A magyar nemzet-ségi szervezet emlékei: Ethn. XLVII, 269 kk.; HAJDÚ PÉTER, A magyarság

kialakulásának előzményei. Bp. 1953, 30, 74; NYÍRI ANTAL, A had és a szer: Nyelv és Irodalom II, 103 kk.). Ilyen jelentésre mutat a ma már többnyire összetételekben szereplő fi. *kunta* 'közösség' jelentése is. A m. *had* és a ms. *χάντ*, *κόντ* 'Kriegsvolk' jelentése másodlagos (MÉSZÖLY: MNy. XLVI, 325—6).

A cht. V. *κωνιάγ*, O. *χωνδι* 'Ostjake' népnév alapszavául kikövetkeztetett és a ms. *χάντ* 'had' szóval és rokon nyelvekbeli etimológiai megfelelőivel egyeztetett cht. **kont* alaknak szintén 'nemzetség, nagycsalád, saját népi közösség' volt a jelentése. A közösség egyedeinek, tagjainak a megjelölésére a **kont* 'nemzetség, nagycsalád, saját népi közösség' szó *-αγ*, *-ε*, *-ι*' stb. denominális névszóképzős származéka (V. *κωνιάγ*, DN. *χώνδρ*, Ó. *χωνδι*) szolgált. A nemzetség vagy a nemzetségek tagjainak a megnevezésére használatos V. *κωνιάγ*, O. *χωνδι* szó eredeti jelentése tehát 'nemzetséghez, nagycsaládhoz, saját népi közösséghez tartozó' volt. — Nem lehetetlen, hogy a cht. **kont* (~ m. *had*) eredetileg nemzetségnél nagyobb közösséget jelentett. Ez esetben a *κωνιάγ* 'saját népi közösséghez tartozó' szóból könnyen fejlődhetett népnév. A *κωνιάγ* szó népnévvé válása azonban más módon is végbemehetett.

A vérrokonság tudatán alapuló két exogén frátriára és ezen belül számos nemzetségre való különülés az obi-ugor népeknél napjainkig fennmaradt. 'Frátria és nemzetség' értelmében mind a chantiknál, mind a manysiknál ma leggyakrabban a *sir* (~ m. *szer*) szó használatos. Az Agán melletti chantiknál például ilyen nemzetségelnevezésekkel találkozunk: *pupi sir* 'медвежий род', *тэχк sir* 'бобровый род' (B. Чернецов, Фратриальное устройство обско-югорского общества: СОВЭТН. 1939/2: 20 kk.). A mai chanti *sir* 'nemzetség' eme használatához hasonlóan az egykori chanti **kont* 'nemzetség' (V. *κωνιάγ* 'Ostjake' < 'nemzetséghez tartozó') szó feltehetőleg szintén gyakran szerepelt nemzetségnevek mellett.¹ Ilyenféle ősi szerkezetekre gondolhatunk: **pupi-kont* 'medve-nemzetség', **pupi-κωνιάγ* 'a medve-nemzetséghez tartozó, a medve-nemzetség tagja'. Az ilyen nemzetségneveket kifejező jelzős szerkezetek utótagjaként, közös elemeként szereplő *κωνιάγ* szó eredeti 'nemzetséghez tartozó' jelentése a gyakori használat következtében idővel elhalványult, és általánosabb jelentést (pl. 'ember') öltött magára, majd a jelzős szerkezetből kiválva, a chantik összefoglaló saját népnévévé vált. A népnévvé válást az a körülmény is elősegíthette, hogy a *κωνιάγ* szó, mint valamennyi nemzetségnév közös utótagja, minden chanti egyén nemzetségi hovatartozásának a meghatározásában előfordult, s így könnyen fejlődhetett belőle népnév.²

RADANOVICS KÁROLY

¹ A cht. **kont* 'nemzetség' szót valószínűleg a cht. *sir* ua. vagy egyéb 'nemzetség' jelentésű szók (például: KT. 811b: Ni. (harv.) *ruf*, Kaz. *рѡѣ*, *рѡѣ* (*рѡѣм*) 'Geschlecht, Sippe, Verwandte, d. h. die von einem „Schutzgeist" Abstammenden (zwischen ihnen sind Ehen erlaubt)'; KT. 1088a: Kr. *тэръ* 'Wurzel; Geschlecht, Generation') szorították ki a használatból. A REGULY gyűjtötte chanti hősénekekben előforduló É. *kánt* (ΠΑΡΑΥ: *χάντ*) 'had; Heerschar' manysi jövevényszó (vö. SKES. 238—9).

² Dolgozatom elkészítése után szereztem tudomást Lotz „Etymological Connections of magyar 'Hungarian'" című cikkéről (For Roman Jakobson. Essays on the occasion of his sixtieth birthday. Hága 1956, 677—81), amelynek egyik lapalji jegyzetében a szerző a chanti népnévnél a m. *had* szóval való esetleges etimológiai összefüggésére utal, bár ezt a lehetőséget azzal az indokolással, hogy a m. *had*-nak jobb etimológiája van, elveti: „For the other words occurring in the semantic field of social group names, there are no sure correspondences. *Khanti* ~ *Hunor* is far-fetched phonetically, though as stated above, we cannot expect unaltered tradition in Hunor's name; *had* 'sib; army' would fit, but there is a better etymology" (i. m. 681. l.).

Szófejtések

I. Manysi *vōl* 'folyófordulat, folyóvonal'

A manysi (АНЛQV.) *vol*, *vuol* 'freie, gerade Strecke zwischen zwei Landspitzen auf einem Flusse (R. плѣco)'; (MUNK.—SZIL.) É. *vōl* 'folyó fordulója; Flusses Biegung', KL. *vuol* ua., (MUNK.—KÁLM.) É. *vōl* 'folyófordulat, folyóvonal', É. *Vōl-jā*, KL. *Vōl-jā* 'Вагля (folyónév)' szóval a következő chanti szót szokták egyeztetni: (KT. 215b) Szogom. *uāχāt: u. āt (-āvāt)* 'Wogule'; Trj. *uāχā* 'ein Zufluss des Obs (woran das Heiligtum von *kānkī* liegt), Wogulka?'; Ni. *uāχāt* 'Pelym-Wogule'; Kaz. *uō: γa' a'* pl. *uōγā: a' a' f'* 'Wogule (aus den Dörfern an der Sosva, dem Ljapin, der Sosva und aus einigen am Ob)'; *uō γa' a' iō γan'* 'Вогулка (рѣчка)'; O. *ō γa' l'* = Szogom (ZSIRAI, Fgr. Rok. 159—60; HORVÁTH KÁROLY: NyK. LIII, 254). LEHTISALO (Vir. 1951 : 378) a manysi *vōl* 'folyó fordulója; Flusses Biegung' szóval a szamJur. P. *jāχan βāei* ua. szót vetette egybe (*jāχā* 'Fluss').

A ms. *vōl* 'folyóvonal' szó van meg az Ob egyik mellékfolyójának, a *Vogulka*, Вагля (vö. ms. *Vōl-jā*, cht. Kaz. *uō γa' a' iō γan'* ua.) folyónak a nevében. A *Vogulka* folyó névével azonos a manysik idegenek által használt *vogul* elnevezése (ZSIRAI, FgrRok. 159—60).

A ms. *vōl* 'folyóvonal' egy korábbi **uoyl*, **uoyol* alakból fejlődött (vö. *Вагля*, cht. Kaz. *uō γa' a'*). Ugyanilyen hangváltozás történt a ms. *nār* 'Zedernuss' ~ cht. *nāγār* ua. szóban is (ZSIRAI: i. h.; HORVÁTH KÁROLY: NyK. LIII, 254).

A ms. *vōl* 'folyóvonal' ~ cht. Kaz. *uō: γa' a'* 'Wogule', *uō: γa' a' iō γan'* 'Вогулка (рѣчка)' stb. szók etimológiai megfelelőjének gondolom a km. (WICHM.—UOT.) Sz. *vol* 'ein kleiner Fluss', Sz. *vol-ju* = *vol*; FV. *vel* 'Боль, ein rechter Nebenfluss der oberen Vyčegda' szót. A manysi szó 'folyófordulat, folyóvonal' jelentése nagyon közel áll a komi szó 'ein kleiner Fluss' jelentéséhez. Ezenkívül a manysi, a chanti és a komi szó folyónévként is előfordul. Az egyeztetés hangtánulag is lehetséges. A szókezdő ms. *v-* ~ cht. *u-* ~ km. *v-* és a szóvégi ms. *-l* ~ cht. *l*, *a'* ~ km. *-l* (< **l*) hangmegfelelés nem szorul bizonyításra. A szóbeljeji finnugor **-k-* (vö. ms. *vōl* < **uoyl*, cht. *uō: γa' a'*) a km. *vol*, *vel* szóban szabályszerűen eltűnt (vö. SZINNYEI, NyH. 7 35). A ms. *ō* (< **-oy*) ~ km. *o* magánhangzómegfelelésre vö. ms. (MUNK.—SZIL.) É. *voliti* 'ragyog; glänzen'; *voljētti* ua. ~ km. *volalni* 'glänzen, schimmern' (COLLINDER, FUV. 123).

A ms. *vōl* 'Flusses Biegung' szóval egyeztetett szamJur. *βāei: jāχan βāei* ua. csak az esetben tartozhatik ide, ha a szamojéd szóban szóbeljeji **-k-* tűnt el, a szóvégi *-i* pedig eredeti **-l*-ből fejlődött.

2. Manysi *jāli* 'jár, megy; gehen'

A manysi (MUNK.—SZIL.) É., K., P. *jāli* 'jár, megy; gehen', (KANNISTO, WogVok. 135) TJ. *jāls*, AK. *jāls* 'er ging', *jālsəm* 'ich ging', KK. *jāls*, *jālsəm*, FK. *jāls*, *jālsəm*, P. *jēl's*, *jēlsəm*, ÉVag. *jāls*, *jālsəm*, DVag. *jēāls*, *jālsəm*, AL. *jāls*, *jēlsəm*, FL. *jāl'ssum*, Szó. *jāl'ssum* igével egyeztettem a chanti nyelv keleti nyelvjárásaiban előforduló V. *jāltā* 'kulkea; gehen, wandern', Vj. *jāl'tā* 'käydä

jossakin, сходить; sattua, kohdata (nuoli); irgendwo vorsprechen, besuchen; treffen (der Pfeil) (KT. 202b, 203a) szót.

A manysi és a chanti szó egyaránt 'gehen' jelentésben használatos.

A manysi *jäli* 'jár, megy' és a chanti *jältä* 'gehen' mássalhangzóí hangrölgangra pontosan megegyeznek, a mássalhangzómegfelelést tehát nem kell bizonyítanunk. A manysi szóban feltehető **ē* (vö. STEINITZ, WogVok. 270) és STEINITZ (OstjVok. 89 kk.) alapján a chanti szóban feltehető redukált **a* hang is szabályosan felel meg egymásnak. Ugyanilyen magánhangzómegfelelés van például a következő szókban is: ms (KANNISTO, WogVok. 149) TJ., TCs. *pil*, AK. *päl*, KK. *päl*, FK. *päl*, P. *peäl*, ÉVag. *päl*, DVag. *peäl*, AL. *päl*, FL. *päl*, Szo. *pal* 'Ohr' ~ cht. (KT. 775b) DN. *pät*, V. *päl*, Vj. *päl* 'Ohr' (STEINITZ, WogVok. 270—271; OstjVok. 89; COLLINDER, FUV. 79).

3. Manysi *äji* 'alszik; schlafen'

A manysi (MUNK.—SZIL.) *äji* 'alszik; schlafen' igét SIMONYI (NYT. XLIII, 184) *ájul* szavunkkal vetette egybe. Ez az egyeztetés azonban ma már nem fogadható el. Ugyanis a m. *ájul* hangfestő eredetű, és elsöcdeges jelentése 'száját tátva bámul, csodálkozik' volt. Ebböl az eredeti, konkrét jelentésből fejlődött 'megrémul, megijed' jelentésen keresztül a mai 'rémülettöl elájul' jelentése (BENKÖ: MNy. L, 261—3).

A manysi (MUNK.—SZIL.) É. *äji* 'alszik; schlafen', (MUNK., VNGy. II, 632) *jol-äji* 'elalszik', (tovább képzett alakokban) (KANNISTO, WogVok. 70, 77) TJ., TCs. *äiβ*, AK., KK. *äiβä*, FK. *äiβ*, P. *äiβ*, ÉVag. *äiβä*, DVag., AL. *äiβä*, Szo. *äiβä* 'schlafen'; TJ. *äiäxt*, TCs. *äiäxt*, AK. *äiäxt*, P. *äiäxt*, ÉVag. *äiäxt*, DVag. *äiäxt*, AL. *äiäxt*, FL. *äiäxt*, Szo. *äiäxt* 'einzuschlafen versuchen' szó azonban még sincs finnugor etimológiai megfelelő nélkül. Véleményem szerint ugyanis a manysi szó etimológiaiag a chanti (KT. 207b) V. *uäiäta* 'vaipua uneen, uinota, уchnуть; in Schlaf sinken, einschlafen'; Vj. *uäiäta* = V.; Trj. *uäiäta* 'pass. uinota; einschlafen' szóval tartozik össze. A cht. V. *uäiäta* 'in Schlaf sinken, einschlafen' igéböl számos származékszó is alakult, például: (KT. 208a) DN. *uäiämtä* 'pass. päästä, vaipua uneen, уchnуть; zum Schlafen kommen, einschlafen'; DT. *uäiämtä* 'panna maata, лечь; sich schlafen legen'; O. *uäiämtä* 'uinottaa (lapsi); einschlafen (ein Kind)' stb.

A ms. *äji* 'alszik; schlafen' stb. szóban KANNISTO (WogVok. 68 kk.) **a*, STEINITZ (WogVok. 230, 236) pedig **ä* hangot tesz fel. A chanti V. *uäiäta* 'in Schlaf sinken, einschlafen' szó nyelvjárási alakváltozataiban STEINITZ (OstjVok. 66 kk., 81 kk.) alapján egyrészt öschanti **o*-t, másrészt öschanti **ä*-t tehetünk fel. A chanti nyelvjárásközi, öscht. **o*-ra és **ä*-ra visszamenő hangmegfelelések az öschanti **o* ~ **ä* magánhangzóváltakozással magyarázhatók (vö. STEINITZ, OstjVok. 68, 82, 101). Ugyanilyen magánhangzómegfelelést találunk ebben a szóban is: ms. (KANNISTO) **a*, (STEINITZ) **ä*; TJ., TCs. *iank*, AK. *ianγ*, KK., FK. *ianγ*, P., ÉVag. *ian*, AL. *ian*, FL., Szo. *ionγ* 'spielen' ~ cht. (STEINITZ) **ä*: (KT. 174b, 175a) DN. *äiäntä* 'spielen (auch Karten, ein Instrument)'; V. *iv-äntä*, *iv-äntä* 'sich freuen; spielen, toben (Kind), scherzen; spielen (Karten u. a.; ein Instrument)'; Vj. *iv-äntä* 'spielen (Spiele)'; Trj. *äiäntä* 'spielen (Spiele u. a.; Karten)'; O. *iv-äntä* =

= DN. (KANNISTO, WogVok. 69; STEINITZ, WogVok. 231; STEINITZ, OstjVok. 81).

A cht. V. *uɔiətà* 'in Schlaf sinken, einschlafen' *u-* és a ms. *āji* 'alszik; schlafen' magánhangzós kezdetére vonatkozóan vö. cht. (KT. 275ab) DN. *ue'ttā* 'töten, erschlagen'; V. *ue'ltā* 'töten; fangen (Wild)'; Ni. *ue'ttā* = O.; O. *ue'ldā* 'töten, fangen' ~ ms. (KANNISTO, WogVok. 26) TJ., TCS. *elì* 'er wird töten', AK. *āli*, KK., ÉVag. *āli*, P. *ēli*, AL. *ēli*, FL. *ali*, Szo. *a'li* 'er tötet' (vö. COLLINDER, FUV. 105).

4. Chanti (Reguly) *pityi* 'fészek; Nest'

A REGULY chanti hősénekeiben előforduló *pityi* (PÁPAY: *piti*) 'fészek; Nest' (OH. I, 482, 486) manysi jövevényyszó (< ms. (MUNK.—SZIL.) É. *piti* 'fészek; Nest'). A ms. É. *piti* 'fészek; Nest' ősi etimológiai megfelelője a chantiban: (ПАТК.) I. *pit* 'madárfészek; Vogelnest'; (KT. 777b) V. *paľ* (*paľ'f*) 'pesä (linnun, saukon); Nest (des Vogels, des Fischotters)'; Vj. *paľ* (*paľ'f*), VK. *paľ* 'linnunpesä; Vogelnest' ~ m. *fészek* (MUSz. 520; SzófSz.; COLLINDER, FUV. 48).

5. Egy komi szócsalád

1. Ehelyütt egy komi szónak azokat a származékait tárgyalom, amelyek jelentés tekintetében oly nagymértékben eltávolodtak alapszavuktól, hogy etimológiai összetartozásuk tudata a nyelvérzék számára ma már teljesen elhomályosult. Az alapszó, amelyből az alábbiakban sorra kerülő származékokat magyarázom, a következő: (WIED.) *etš* 'Anstand, Anständigkeit, Schicklichkeit, Angemessenheit'; P. *etš*, *etš* 'Kraft, Stärke, Gewandtheit';¹ (WICHM.—UOT.) V. *etš*, P. *jetš* 'Anständigkeit, Schicklichkeit (V.); Kraft, Stärke (P.)'; (FOKOS)² V. *etš* (nach einem Gewährsmann auch *etš*) 'Anständigkeit, Schicklichkeit; Angemessenheit; Bewusstsein, Gefühl'; (Кoми-русский словарь) *эту* 'мера, предел, граница в поведении человека'.

A km. P. *jetš* 'Kraft, Stärke' szókezdő *j-*-je másodlagos (UOTILA: SUSToim. LXV, 76).

2. A km. *etš*, P. *jetš* (WICHM.—UOT.) 'Kraft, Stärke' jelentésű főnév denominális *-as-* igeképzős származéka a következő szó: (WIED.) P. *etšasny* 'seine Kraft versuchen, zu überreden suchen, streiten, zanken, sich herumzanken'; (WICHM.—UOT.) I. *etšasni* 'sich entzweien'; (FOKOS) V. *etšasni*, Pr. *etšasni* 'die Kräfte messen; zwei Zauberer messen ihre Kräfte miteinander, wer der stärkere, hervorragendere ist (V s. KSz. XII, 253); streiten, zanken, sich herumzanken, ringen; (von Zauberern:) wetteifern, welcher der grössere, mächtigere sei; zwei Zauberer messen ihre Kräfte miteinander (Pr; s. FUF.

¹ WIEDEMANN szótárában a P. *etš*, *etš* 'Kraft, Stärke, Gewandtheit' jelentésű szó külön címszóként szerepel. Valóban nem világos a km. *etš* szó 'Kraft, Stärke' és 'Anständigkeit, Schicklichkeit' jelentésének az egymással való összefüggése. Nem lehetetlen, hogy két azonos alakú de különböző jelentésű szóval van dolgunk.

² D. R. FOKOS-FUCHS, Syrjänisches Wörterbuch I—II. Budapest 1959, Akadémiai Kiadó.

XVI, 271). Ugyanezzel a denominális *-as-* igeképzővel alakult származékszók: V., Sz., Lu., I. *burasni*, Ud. *burasnis*, P. *burasni* 'sich versöhnen, sich aussöhnen; (Sz., I. auch) gut werden', vö. *bur.* 'gut' (WICHM.—UOT.); V., I. Ud. *jasni*, P. *jasni* 'zu Eis werden, gefrieren, frieren, sich mit Eis bedecken', vö. *ji* 'Eis' (uo.) (vö. UOTILA: SUSToim. LXV, 205).

A km. *etš* 'Kraft, Stärke' szó van meg ebben a kifejezésben is: (WIED.) *etška kylny* 'in Uneinigkeit, Unfrieden sein, sich zanken'; (FOKOS) V. *e.tša: e. kiwni* 'streiten, zanken, mit jem. in Uneinigkeit, in Zwietracht leben'; V. *etška: naje e. kiwni* 'sie streiten, zanken miteinander'.

Ugyancsak a km. *etš* 'Kraft, Stärke' jelentésű főnév az alapszava a denominális *-al-* igeképzővel alakult (WIED.) P. *etšalny* (*etšavny*) 'Kraft gewinnen, stark werden' szónak. (A denominális *-al-* igeképzőre vonatkozóan vö. WIEDEMANN, Gr.² 75—6; FUCHS: KSz. XIV, 291; UOTILA: SUSToim. LXV, 203; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 352).

A WIEDEMANN szótárában 'megerősödik' jelentésben előforduló *etšalny* (*etšavny*) ige a prupi nyelvjárásban ellentétes 'elgyengül' jelentésben van meg: (FOKOS) Pr. *e.tšal-* 'ermüden'; Pr. *e.tšalis* 'er ist ermüdet'; Pr. *e.tšaltesz muni* 'er ist bis zur Ermüdung rasch gegangen' (? Vgl. *e.tšasni*).

Ismeretes, hogy a primitív ember a kedvezőtlen értelmű szavakat lehetőleg nem mondja ki, nehogy a szó kiejtésével a gonosz szellemeket odaidézzé. A kerülendő, kedvezőtlen értelmű szó helyett ilyen esetben valamilyen más, gyakran azzal ellentétes jelentésű szót használ (vö. FOKOS, A jelentésváltozásnak néhány különleges esete: NyK. LIV, 64 kk.). Ilyen eufemisztikus használat alapján vett fel a P. *etšalny* (*etšavny*) 'Kraft gewinnen, stark werden' szó 'ermüden' jelentést.³ — Ugyanilyen jelentésváltozás történt a km. (FOKOS) Ud. *edžmini* 'schwach werden, ermatten' (z. B. er ist so schwach geworden, dass er nicht mehr weiter arbeiten kann, doch den nächsten Tag kann er wieder arbeiten) szóban is. Az Ud. *edžmini* ige a km. *etš* 'Kraft, Stärke' főnév denominális *-mi-* igeképzős származéka. Ugyanez a *-mi-* igeképző van meg például ezekben a szókban is: *burmyny* 'gut werden' (*bur* 'gut'), *rytmyny* 'Abend werden' (*ryt* 'Abend') (LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 112).

A km. Ud. *edžmini* 'schwach werden, ermatten' szó *-dž-* hangja korábbi **-tš-*ből fejlődött. Ugyanilyen *-tš-* > *-dž-* hangváltozást láthatunk a km. (WICHM.—UOT.) Ud. *etšja vnis* 'stottern' > (FOKOS) Ud. *edžja vni* 'stottern, stammeln' szóban is.

A fent bemutatott jelentésváltozásra más finnugor nyelvekben is találunk példát: chanti Szy. *pā wēwa jis* 'Er wurde noch schwächer' (STEINITZ, Ovd. I, 99). E mondat tulajdonképpeni jelentése: 'És erőbe jutott'. E példában tehát a chanti *wēw* 'Kraft; erő' szó (vö. KT. 211b: DN. *ue'χ*, V. *u'ōχ*, Ni. *uey'*, 'Kraft, Stärke') eufemisztikus használatával van dolgunk (vö. FOKOS: NyK. LIV, 64).

A km. (WIED.) *etšalny* (*etšavny*) 'Kraft gewinnen, stark werden' ige nek feltehetőleg 'összevesz, civakodik' jelentése is volt (vö. I. *e.tšasni* 'sich entzweien', WICHM.—UOT.). Ugyanis ilyen jelentésre mehet vissza a km. (WICHM.—UOT.) I. *etšōni* szó 'ненавидѣть, hassen, verabscheuen' jelentése.

3. A km. (WIED.) *etš* 'Anstand, Anständigkeit, Schicklichkeit, Angemessenheit', (WICHM.—UOT.) V. *etš* 'Anständigkeit, Schicklichkeit', (FOKOS) V.

³ Ilyen jelentésváltozás az esetben is végbemehet, ha a szót gúnyos hanghordozással használják ellentétes értelemben (FOKOS: NyK. LIV, 70).

eťš (nach einem Gewährsmann auch *eťš*) 'Anständigkeit, Schicklichkeit; Angemessenheit; Bewusstsein, Gefühl' főnév *-a* nomen possessoris képzős származékának tekintem a km. (WIED.) *eťša* 'wenig', (WICHM.—UOT.) V., Sz., Lu., Ud. *e.ťša*, I. *e.ťša*, P. *je.ťša* 'wenig'; (FOKOS) V., Ud., Sz., Vm. *e.ťša*, Le., Pr. *e.ťša* 'wenig'; (GEN.) KP. *iča* 'wenig' melléknevet.⁴

A km. *eťš* 'Anständigkeit, Schicklichkeit; Angemessenheit' szócska eredeti jelentése 'mérték; Mass' volt. A km. *eťš* szóban tehát 'mérték' > 'illem, illendőség, tisztesség; alkalmasság, megfeleléség' jelentésképződés ment végbe. A km. *eťš* eredeti 'mérték' jelentésére utalnak ezek a kifejezések: (WICHM.—UOT.) V. *bur-eťš*, Sz. *bur-e*. 'passend (z. B. Stiefel)'; Lu. *mej-e. em* 'wieviel ist noch übrig?'; (FOKOS) V. *bur-eťš* (nach Cember: *bur-eťš*), Pr. *bur-eťš* 'genügend, passend, angemessen; rechtzeitig (V.), passend, genau (Pr.)'; Sz. *mijetš*, V. *mijetš* 'wieviel'.

Az *-a* nomen possessoris képzővel ellátott km. *e.ťša* eredetileg indifferens értelmű szó volt: 'bizonyos mértékben levő' lehetett a jelentése. Ebből 'megfelelő mértékben levő' > 'mérsékeltlen levő' jelentésen keresztül 'kevés' jelentésűvé változott. Hasonló jelentésképződést tesz fel FOKOS DÁVID (NyK. LIV, 72) a km. (FOKOS) *murtsa* 'kaum, ein wenig' szóban. Ez a km. *murtsa* 'Mass' szó nomen possessoris képzős származéka.

A komi *e.ťša*, P. *je.ťša* 'wenig' átkerült a chantiba is: (KT. 193a) Kaz. *iěža* 'etwas, ein wenig' (*iěža uo'nžžk'* 'etwas älter'). O. *iěža* = Kaz. (TOIVONEN: FUF. XIX, 57; UOTILA: SUSToim. LXV, 76; STEINITZ, Ostj. Gr. 141; FOKOS: ALH. III, 231, NyK. LV, 16).

RADANOVICS KÁROLY

Etimológiai megjegyzések

1. Mari *šar-βotš* 'anas acuta'

A magyar *vöcsök* szó finnugor megfelelői között hosszú idő óta szerepel a mari (BUD.) *voč:šar-voč* 'anas acuta' (WICHMANN) *βotš:šar-βotš* 'grosse Ente, die statt eines Schwanzes ganz dünne Federn hat' szó, hol kérdőjellel, mint kétes megfelelő (vö. TOIVONEN: FUF. XIX, 166—167; SzófSz.; N. SEBESTYÉN I.: ALH. I, 301), hol pedig kérdőjel nélkül (vö. COLLINDER, FUV. 122), pedig a mari szó hangtani és jelentésbeli megfelelése véletlenül alapszik, és mint kétes megfelelőt sem vehetjük számításba.

A mari *voč, βotš* szó önállóan sohasem fordul elő 'vadkacsa' jelentésben, hanem csak összetételekben. WICHMANN utal arra, hogy az illető madár farka helyén egészen ritka toll nő. V. M. VASZILJEV szintén megjegyzi, a *шароч*

⁴ A km. *e.ťša*, P. *je.ťša*, (GEN.) KP. *iča* 'wenig' szót PAASONEN (Beitr. 161) és TOIVONEN (FUF. XIX, 57) a lapp N. *uc'ce* 'little, small', Wfs. (LAGERCRANTZ 1512) *uočšie* 'wenig', K. (GEN.) T. *ucc*, Kld. *ucc*, Not. *u:hc*, A. *oc* 'pieni; klein' szóval vetette egybe. Véleményem szerint azonban ez az egyeztetés nem fogadható el, mivel a km. *e.ťša*, P. *je.ťša*, KP. *iča* *e, i* (< őspერი **ǰ*) hangja nem felelhet meg a lp. *uc'ce* veláris *u*-jának. A km. *e*, KP. *i* (< őspერი **ǰ*) előzménye általában **e*, **i* szokott lenni (vö. E. ITKONEN: FUF. XXXI, 311, 314), a lp. *u* pedig többnyire eredeti **u*-ra megy vissza (vö. E. ITKONEN: FUF. XXIX, 268).

¹ Упымарий (В. М. Васильев), Марий мутэр. Моско, 1926. A továbbiakban: „VASZ”.

'род дикой утки'¹ szónál, hogy „... *почыштыжо кок шарвырчэ лийэи*” (a farkán két szórszál van). A madárnak ez a jellegzetessége szolgált elnevezése alapjául. VASZILJEV szerint is a *шарвоц* szó a *шар* + *поч*, azaz 'szőr + fark' szavak összeolvadásából keletkezett. -r után a *p* > *β* hangváltozás közönséges a mariban (vö. БЕКЕ, CserNyt. 70).

Másik vadkacsa fajta elnevezés is van a mariban, amely a *šar-βotš* „szőrfarok” összetételhez hasonló módon jött létre: *вүржвоц* 'шилохвостка, дикая утка',² *вүржвөч* 'шилохвост' (VASZ. a *чадыртан* szónál). A szó jelentése tkp. 'árfarok' (*вүрж*, *вүрж* 'ár' '-воц, -вөч' farkok).

A madár orosz neve szintén az 'ár' és 'fark' szavak összetétele. A fentiekhez hasonló, de nem vadkacsa fajtát jelentő összetétel a mariban még a *шурнывоц* 'овсянка (птица)' szó is (*шурно* 'gabona').

A madárnevek mellett néhány növénynevében is előfordul második tagként a *βotš* 'fark' szó, például: *урвоц* 'хвощ полевой (tkp. mókusfark)', *колявоц* 'стебель подорожника (tkp. egérfarok)'.

2. Mari *pi-γol*, *pi-kol* 'ebihal'

БЕКЕ szerint a magyar *ēb hal*, *ēbi hal*, *kutya hal* 'fiatal békafi, midőn még kifejlődve nincsen s farka miatt némileg az apró halakhoz hasonlítható' (CzF.) szavak valószínűleg a csuvas *ǰəvə-pullǰ*, *ǰət-pullǰ* 'békafi, Froschwurm' (*ǰəvə*, Szp. *ǰəvə* 'eb, kutya', *pullǰ* 'hal') fordításai (KSz. IV, 218), bár azt is fel lehetne tenni, jegyzi meg БЕКЕ, hogy a csuvas kifejezés egy finnugor összetétel fordítása. Erre van példa, de tudomása szerint a kérdéses kifejezés más finnugor nyelvben nem fordul elő.

A címben jelzettel egyező összetételű és jelentésű szó van a mari nyelvben is; illet én is följegyeztem a joskar-olai (volt carevokoksajszki) nyelvjárás-terület déli részének több helységében *pi-γol*, *pi-kol* alakban (*pi* 'kutya', *kol*, *-γol* 'hal'). Megvan a szóbanforgó kifejezés a J. F. ANDREJEV, D. J. IVANOV, K. F. SZMIENOV orosz-mari szótárában (Joskar-Ola 1943) is *пигол* alakban a *головастик* [ebihal] címszó alatt.

A csuvason kívül több más török nyelvben is előfordul ez az összetétel: üzbég *итбалиқ*,³ kazah *ит балық*,⁴ nogaj *ийт балык*,⁵ valamennyi a 'головастик' címszónál.

A mariban ugyanez az összetétel előfordul még halfajta, mégpedig *pi-kol* 'menyhal, ЫВЮНЬ', (SZIL.—TR.), (VASZ.) '*пигол* 'рыба вьюн, усач' jelentésben is. A rokonnyelvek közül az udmurt *пуны чорыг* 'вьюн (рыба)'⁶ szó mind az összetétel részeinek, mind pedig az egész jelentésének tekintetében megegyezik az utóbb említett mari kifejezéssel. A török nyelvekben pedig a tatár *эт балыгы* 'вьюн, пеструшка' (*эт* 'kutya', *балык* 'hal') szó egyezik meg a mari és udmurt szavakkal.

² Марийско—русский словарь. Москва, 1956. A forrásjelzés nélküli mari adatok mind ebből a szótárból valók.

³ Русско—узбекский словарь. Москва, 1954.

⁴ Русско—казахский словарь. Москва, 1954.

⁵ Русско—ногайский словарь. Москва, 1956.

⁶ Удмуртско—русский словарь. Москва, 1948.

⁷ Татарско—русский словарь. Казань, 1950.

A felsorolt példákban ítélve az 'ebihal' jelentésű mari kifejezést csuvas tükörszónak kell tartanunk, mert a környező török nyelvek közül csak a csuvasban van meg ez az összetétel ilyen jelentésben. A magyar szó viszont, figyelembe véve a szónak a törökségi nyelvekben való nagy elterjedtségét, származhat nemcsak a csuvasból, hanem valamely köztörök nyelvből is.

A 'ВЬЮН, усау' jelentésű mari és udmurt kifejezések viszont a tatárból valók.

3. Mari *βüt-šor* 'áradás, áradat'

A magyar *ár* 'Flut, Strom, Strömung' szónak az EtSz. szerint az obi-ugor és permi nyelvekben vannak megfelelői. Ezt az egyeztetést fogadja el B. COLLINDER etimológiai szótára is. P. PALMEOS megkísérelte még a lív (KETTUNEN, L Wb.) *ūrga*, Prt. Sg. *urġā* (Sal. *urġ*) 'kleiner Bach' és a dél-észti *urg* 'Fluss' (NyK. LX, 137—139) idevonását is.

Pontosan megfelel a magyar szónak a mari *βүдшор* 'половодье, разлив' [vízár, áradás] jelentésű összetétel utótagja is. A mari szó, amint az alábbi példák mutatják, elsősorban a tavaszi hóolvadással kapcsolatos áradást jelenti.

„Пасушто лум ошем кия, | *Бүдшоржо йырым-йыр лүшка*.”⁸ [A szántóföldön a hó fehérlőn fekszik, | Köröskörül a vízárja csörgedez]; „*Tude naša шошым, βүд-шор годым лиуын*”⁹ [Ez a dolog tavasszal, vízáradás idején történt].

Az április régi mari neve, (VASZ.) *βүд-шор тылзэ*, szó szerinti 'vizar hava'.

Minden valószínűség szerint ide tartozik a mari (SZIL.) *šorakš* 'mocsáros hely az erdőben', amely lehet a *šor* 'áradás' szó denominális névszóképzős alakja (vö. БЕКЕ, CserNyt. 124—6).

El kell választanunk az áradást jelentő *šor* szótól a (WICHMANN, Tschert., 98) KH. *šor* 'Schutt, Stäubchen, Schmutz' szót, amelynek más finnugor megfelelői vannak (vö. PAAS. S-laute 65, STEINITZ, FgrVok. 36), bár a PAASONEN-nél előforduló *βüt-šož*, *βüt-šorž* 'Schmutz, der im Frühling nach Schneeschmelze überall den Erdboden bedeckt' (TschertWb.) esetében nehéz eldönteni, melyik *šor* szóval van dolgunk. (A *šorž* szó *ž*-je denominális névszóképző. Vö. WICHMANN: JSFOu. XXX₆, 22—3).

A csuvasban a mari *βүдшор*-hoz teljesen hasonló összetételű a *шыв-шур* 'общее назв. воды; боовше естественное водоместилище; распрутица, половодье (*шыв* 'víz', *шур* 'mocsár')¹⁰ szó. A csuvas (PAAS.) *šur* 'Morast, Sumpf' szó töröknyelvi megfelelői azonban ilyen összetételben nem fordulnak elő, és sehol sincs áradás jelentésük, csak: 'mocsár, ingovány, nádas, sár' (vö. ГОМВОЦ Z.: MSFOu. XXX, 113).

Ha a fenti mari és csuvas szavak valóban kapcsolatban vannak egymással, akkor sokkal valószínűbb az, hogy a mari volt az átadó nyelv, mert a mari *βüt-šor*-nak az ugor és a permi nyelvekben biztos megfelelői vannak, a csuvas szónak viszont nincs 'áradás' jelentésű megfelelője a török nyelvekben. Sajnos,

⁸ Н. К. Орешкин, Первый лудшаш книга. Маргосиздат. 1946. 119.

⁹ I. m. 132.

¹⁰ Н. И. Ашмарин, Словарь чувашского языка. XVII. Чебоксары, 1950.

etekintetben hangtani kritériumok nem állnak rendelkezésünkre, mert a mari *-o-*ból a csuvasban a nyelvjárások nagy részében *u*, *y* lesz, például mari *oŋgo* csuvas Bg., Sp. PAAS. *ungâ* (RÄSÄNEN: MSFOu. XLVIII, 272), s így nem tudjuk eldönteni, hogy szókölcsönzéssel vagy pedig csak jelentésbővüléssel van dolgunk.

BERECZKI GÁBOR

A mari *lašman* szó eredetéről

A mari nyelv *lašman* szavára viszonylag kevés régi adatunk van. Szótározza RAMSTEDT: „*lašman* 'grob, gross'; *lašma'n-edem* 'der Grobian'” (Bergtscheremisische Sprachstudien. 1902. 67a). Kétségkívül ehhez a szóhoz kell vonnunk a SZILASI összeállításában található *lašman-tarakan* szót 'fekete svábbogár; schwarze Küchenschabe; черный таракан' (Cseremisiz szótár. 1901. 108. l.).¹ Evvel a régi adatok sora megszakad, csak V. M. VASZILJEV (*Ūpšarij*) szótárában (Марий мутэр 1928.) lelünk újabb, most már jelentésben bővebben magyarózott adatokra: „Лашман, пашам чот ыштшым маныт — лашманы, кораб. рабочие при Петре. I. Ожно лашман-влак караб ышташ кугу тумым латкок имнэ дэнэ да монь нангайат улмаш.” Ez a mari meg orosz szöveg magyarul így hangzik: *lašman*, így nevezik a munkát nagy erővel, serényen végző dolgozót, — a *lašman*-ok hajóépítő munkások voltak I. Péter idejében. Régebben a *lašman*-ok hajókészítéshez nagy tölgyeket szállítottak volt tizenkét lóval, mivel’.

Am ugyanezen szótári tételt egy másik is követi, az előbbbitől érthetetlen módon feleslegesen elválasztva: „Лашман, — неуклюжий, неповоротливый человек. *Лашман-тадар* (К. м.), — татары, бывшие на кораб. работ. при Петре I.” Magyarosítsuk ezt a szótári adatot is: '*Lašman*, — szögletes, ügyetlen ember. *Lašman-tadar* (hegyi mari), — hajóépítő munkával foglalkozó tatárok, I. Péter idején’.

A lényegét tekintve ezt ismétli a Mari Nyelv-, Irodalom- és Történettudományi Intézet munkatársai által összeállított „Марийско—русский словарь” (Moszkva, 1956): „*Лашман* I прил. 1.) неуклюжий, неповоротливый, но сильный и крепкий человек» 2. уст. лашман (государственный крестьянин при заготовке коробельных лесов)” (284a). A szótár azonban külön szóként fűzi még hozzá: „лашман II черный таракан” (uo.).

Az első megállapítás, amit tennünk kell: a VASZILJEV szótárában levő két szótári tétel valójában egy és ugyanazon szó két különböző jelentéssel: 1. 'lašman, hajóépítéshez fát kitermelő munkás'; 2. 'ügyetlen, tagbaszakadt, erős hajóépítő munkás'. Ehhez csatolhatjuk még harmadikként a RAMSTEDT által igazolt jelentést: 'goromba'. Ez a jelentésfejlődés könnyen érthető és bizonyítható: gondoljunk csak a szállítómunkások féktelen szókimondására, s idézzük fel a német *Träger* (nyj. *träger*) 'szállító' szó jelentésbővülését a magyar nyelvben: *tróger* 1. 'szállító'; 2. 'megbízhatatlan ember' (vö. *micsoda egy tróger*), viszont *trágár* alakban jelentése 'durva, goromba'. Ebből a német

¹ SZILASI ez adatot B. P. Троицкий: Черемисско—Русский словарь-жából vette (Kazány, 1894).

szóból származik még (szláv közvetítéssel) a *tragacs* 'szállítóeszköz' szó is (másképp BÁRCZI, SZÍSZ.). Ugyancsak egybevonandó a mari—orosz szótár két *lašman* adata, hiszen a *lašman* csak jelentéstapadással kapta a 'fekete csótány' jelentést, eleinte *lašman tarakan* jelzős szerkezetben fordul elő, amint ezt SZILASI fentebb idézett és BEKE később idézendő adatai bizonyítják. Előlegül csak ennyit: a *lašman* szó jelentése 'lomha, ügyetlen' meg 'nagy' lévén, járult jelzőül a csótány egyik fajtájának megkülönböztetésére.

Mivel a mari szó VASZILJEV adatai szerint tatár munkást jelölt, azt vélhetnők, hogy a szó tatár eredetű, azonban MARTTI RÄSÄNEN nem sorolja fel a mari nyelv tatár eredetű szavainak sorában (Die tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen: MSFOu. L. 1923), tatár megfelelőjét mi sem találtuk; nem szerepel a MARTTI RÄSÄNEN felsorolta csuvas jövevények közt sem (Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen: MSFOu. XLVIII. 1920).

A *lašman* szó jelentéskörének és eredetének tisztázásához nagymértékben hozzásegítenek minket a BEKE ÖDÖN feljegyezte nyelvjárási adatok, melyeket beleegyezésével szótárának kéziratából vettem át.

Adatai szerint ez a szó szinte az egész mari nyelvterületen ismeretes. Bjp. UP. US. CK. Č. ČN. *lašma·n*, JT. K. *la·šman*. Jelentése: 1. 'nagy, erős' (JT. *ku·yu djè·nəm o·lat ku·yu la·šman* 'a nagy embert nevezik nagy *lašman*-nak'; JT. *lašma·nla ka·ja (ku·zun toška·leš)* '*lašman* módján megy (nagyokat lép)'; Bjp. *lašma·n gaje paša·m aštā* '*lašman* módjára dolgozik', azaz 'nagy erővel'; KŠ. (arch.) *la·šman kə·škām nānge·ät ə·lən (ko·yo)* 'nagy fatörzs(ek)et vittek'. — Mivel a *lašman*ok nehéz testi munkát végeztek (vö. CK. *lašma·n kuyo·tū·mām, kuyo·püh·džəm rue·n šop·šəkte·n ə·lət* 'a *lašman*ok nagy tölgyfá-[ka]t, nagy erdei fenyő[ke]t vágta ki és szállítottak', UP. *tə·əštā·yö·dəm lašma·n ə·rəkte·n kə·rnəm* 'egykor a *lašman*ok tisztították az utat'), ezek az izmos emberek nehézkesek, esetlenek voltak. Így már érthető a 2. 'nehézkes' jelentés: KŠ. *lašman·o·k ə·lət (lə·lə)* 'nehézkes vagy'. Ez nemcsak emberre, hanem lóra is vonatkozhatik, hiszen a *lašman*ok lovai minden bizonnyal testesek, erősek, jóhúsbán levők voltak, miként a mi söröslovaink, nem pedig délceg, fürgé paripák; vö. K. *lašman·o·k lə·lə i·mni a·k kə (jala·xaj)* 'a nehézkes ló nem megy' (lomha); US. *lašma·n i·mni (pakma·)* 'nehézkes, lassú ló (lomha)'. A *lašman*ok a kincstári erdőkben döntötték a kiszemelt hatalmas fenyőket. Ez okolja, hogy a szó 9 óriás szálfát is jelöl, amint ezt BEKE adatai bizonyítják: JT. *lašma·nəm ru·at (ku·yu pn·n·pžnm)* 'óriási erdei fenyőt vágnak ki'; JT. *lašma·nəm naŋca·jat βn·n·škə* 'nagy erdei fenyőt szállítanak a folyóba'; JT. *lašma·nəm naŋca·jən ə·lət lašman·gərnə dö·n* 'nagy erdei fenyőket szállítottak a *lašman*-úton'. 4. A fentiekből érthető a 'goromba, neveletlen' jelentés, melyet RAMSTEDT igazol, de a 'neveletlen, mocskos' értelmezésre vö. még BEKE adatát: Č. *lašma·n ik·šəβe onə·šəžə βele·n koške·š, stölümbəlan* 'a mocskos gyerek úgy eszik, hogy [az étel] mellére [meg] az asztalra csurog'. 5. Ugyancsak BEKE említi, hogy az UP. nyelvjárársban gúnynévként is alkalmazzák a *lašman* szót (*lašma·n ulə·t 'lašman* vagy').

Ezek után nem választhatjuk el a 'csótány' jelentésű *lašman* szót a 'nagy, ügyetlen, lomha' jelentésűtől. A Č. ČN. *lašma·n taraka·n* ugyanis nem akármilyen csótányt, hanem annak nagyobb változatát, a fekete csótányt jelöli (SZILASI, BEKE). Talán e csótányfajtának még a járásmódja is hozzásegített a jelző alkalmazásához. Mintha ezt sejtetné a következő leírás: ČN. *lašman·tarakan šeme, kuyo; djo·dəm lö·fšərtate·n košte·š, djölzo lö·fšə·lö·fšə·šoktā* 'a *lašman*-csótány fekete, nagy; éjjel csattogva jár, lába csitteg-csattog'.

Jegyezzük meg még, hogy ez a szó egy erdei út jelölésében is előfordul: UP. *lašman kòrnâ*, JT. *lašman co-rno*; valószínűleg az olyan utat jelölte, amelyen a *lašman*-ok a hajóépítéshez szükséges szálfákat fuvarozták, pl. JT. *lašman-gorno ko-žla bošt m̄n-nd̄nrk ka-jà, i-ktaz ko-m̄l̄o m̄e-ŋēm 'a lašman-út az erdõn át messzire visz, vagy 30 versztnyire'.*

Megállapításom szerint a tárgyalt mari szó csuvas eredetű. ASMARIN szótárából idézem a bizonyító adatokat (H. И. Ашмарин, Thesaurus linguae Tschuvaschorum. VIII. kötet. Csebokszari 1935). A csuvas *lašman* (лашман) szó jelentései: 1. 'тяжелый, неуклюжий человек' (VIII, 68); 2. 'доска для вывозки' снега' (vö. *tragacs*). A 'nagy orr' jelölése: *лашман с̄амса* (uo.); a csuvas *lašman* szó 3. jelentése 'nagyorrú ember' 'прозвище одного человека с таким носом' (uo.). Ez utóbbi jelentés más forrásból idézve ragadványnév jelöléssel fordul elő ('фамильное прозвище') (VIII, 69). A nagy, nehézkes embert is a *lašman* szóval jelölik: „Лашман к̄сри, так называют большого, толстого и сильного человека” (VIII, 69).

Helynevekben szintén meglelhető a csuvas *lašman* szó: „Лашман в̄рманё, название леса . . . Лашман с̄ырми, название оврага . . . Лашман с̄дл̄ё — с̄ул̄ё, лашманная дорога . . . Лашман с̄ул̄ё — зимняя дорога от Абызова в Орауши и Аракасы (минует верховье Б̄ата-с̄уна с̄ырми)” (VIII, 69).

Ezen helynevek közül fontos, hogy a csuvas *lašman* szó útjelölésben is előfordul (*lašman šul̄ë*), miként a mariban (*lašman co-rno, l. kòrnâ*).

A mari szó csuvas származását az bizonyítja, hogy a csuvas *lašman* szó a csuvas *laš* szóból származtatható. A *laš* szó mozgásfestő, a nehézkes járást ábrázolja („лаш подражание тяжелой походке”, VIII, 63). Jelenti ezenkívül az elernyedést és a remegést, például hídét (VIII, 63), *лаш* (*лыш*) változata pedig a rugalmasságot, remegést és hangfestőként az orrhangot (VIII, 132).²

A *-man* köztörök képző (vö. pl. oszman *ak* 'fehér': *akman* 'tishta'; *kara* 'fekete': *karaman* 'igen sötét' (А. Н. Кононов: Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва 1956, 105).

A mari *lašman* szó tehát csuvas jövevény.

Valószínűnek látszik, hogy a csuvas nyelvből került a *lašman* szó az orosz nyelvjárási szavak sorába. Megvan VLAGYIMIR DALJ szótárában, és jelentésének meghatározása egybeesik VASZILJEV értelmezésével: „лашманъ м. государственный крестьянинъ, при заготовкѣ корабельныхъ лѣсовъ низовыхъ губерний» это большею частью татары, и они свободны от солдатства и другихъ повинностей. Лашманка м. женщина этого сословія. Лашманный, къ нимъ относящійся. (Вл. Даль: Толковый словарь русскаго языка.² Pétervárad—Moszkva, 1881. II, 240b).

ERDŐDI JÓZSEF

² A *lašman* szó tehát belső keletkezésű csuvas szó, ezért nem található W. RADLOFF szótárában (Versuch eines Wörterbuches der türkischen Dialekte. 1905. III. kötet).

Vita a Saussure-i tanítások magyar visszhangjáról*

DEME LÁSZLÓ vitaindító munkájának legnagyobb értékét a benne feldolgozott nagyszámú forrásmunka számbavételében, a részletkérdésekhez fűzött számos kritikai megjegyzésében s nem utolsó sorban egyes tudománytörténeti összefüggések világos feltárásában látom. Mivel a cikk alaposabb méltatása elsősorban a magyar nyelvészek ügye, a magam részéről a tanulmánynak a hazai vonatkozásokon túlmenő általános nyelvészeti megalapozásához szeretnék észrevételeket fűzni.

Az elvi háttér tekintetében DEME LÁSZLÓ tanulmányát kevésbé látom meggyőzőnek. Hiányolom benne a szerző világos állásfoglalását SAUSSURE gondolataira és az újabb irányok értékelésére vonatkozóan, de nem tartom helyesnek az ezekkel kapcsolatos negatív álláspontját sem, amelyet az ellentmondó megjegyzések összevetéséből kiolvasni vélek. Hangsúlyoznom kell, hogy e tudománytörténeti jellegű tanulmánytól nem várhatjuk a vizsgált elméletek részletes kifejtését és kritikai elemzését, de a szerzőnek mégis sokkal határozottabban kellene eligazodni az általa történeti oldalról érintett elméletek értékelésében. Ehelyett találunk pozitívan és negatívan értékelő megnyilatkozásokat, s néhány alá nem támasztott kategorikus megállapítást, amelyből a szerző elítélő véleménye érződik. A SAUSSURE működése nyomán fellépő új irányzatokat, amelyeket a szerző „izmusok” néven foglal össze, már határozottan negatív értékeknek tartja, az ingadozás tehát voltaképpen csak SAUSSURE nézeteire vonatkozóan tapasztalható.

Felvetődik ezek alapján az a kérdés, hogy aki valamely elméletről kedvezőtlen véleményt alkot, az nem látja-e már eleve ilyen színben, elfogultan annak előzményeit és hatását is. Márpedig sem SAUSSURE tanításai nem érdemlik meg az ingadozásokkal és ellentmondásokkal vegyes elmarasztaló ítéletet, sem a nyelvtudomány legmodernebb irányzatait nem helyes egyoldalú, sommás lekicsinyléssel kezelni, amikor még nemhogy értékelésükkel de alapos megismerésükkel is adós maradt mindezidáig nyelvtudományunk.

A „gesunkenes Kulturgut” hasonlata (8, 21 l.) az olvasóban azt a látzatot kelti, mintha DEME LÁSZLÓ még azt is elvitatná SAUSSURE-től, hogy gondolatai újak, vagy legalább Magyarországon azok voltak. Mivel már más előadásokban szintén felmerült SAUSSURE gondolatainak olyan történeti elemzése, amelyben nem utolsó sorban eredetiségétől fosztották meg, szeretnék hivatkozni arra, hogy a tudományok története alig mutathat fel olyan gondolatot, amelyet teljes egészében egy személyhez vagy egy tudományos iskolához lehetne kapcsolni. Más szóval a gondolatok keletkezése és kialakulása nem osztható be éles határvonalak közé, hiszen csíráiban mindegyiknek évtizedes, évszázados sőt évezredes előzménye van. Mégis egy új elméletet teljes joggal akkor szoktak egy tudósnak vagy irányzatnak a nevéhez fűzni, ha abban a korábban felhalmozott gondolatsírák minőségi átalakuláson mentek át, s ha az elmélet megalkotója tudatosan új gondolatrendszerrel s ezzel együtt általában új vizsgálati módszert formált belőlük. Így tehát ha SAUSSURE gondolatait és a legmodernebb irányzatok alapelveit olykor GRIMMIG vagy még régebbre, a görög filozófusokig lehet is visszavezetni, mégis vitathatatlanul SAUSSURE és a belőle sarjadó új iskolák érdeme, hogy a korábban megsejtett, néha még

* Vö. DEME LÁSZLÓ, A saussure-i tanítások magyar visszhangjához: NyK. LXI, 3—27.

gyakorlatban is alkalmazott elvekből új gondolatrendszer és új módszer született. A modern atomelmélet felfedezőiül is a világ Bohrt, Lénárdot, Thomsont, Rutherfordot és társait ismeri el, nem pedig Demokritoszt, Leukipposzt, Empedoklész és a többi görög filozófust, akik pedig az elmélet tárgyának névadói.

Az a tény, hogy SAUSSURE és az új iskola úttörői elméletükből nemcsak egész rendszert, hanem — ami fontosabb — gyakorlatban is alkalmazható módszert tudtak alkotni, azt bizonyítja, hogy az új elméleteknek sokkal több a racionális magva, mint amennyit DEME LÁSZLÓ nekik tulajdonít. DEME szerint ugyanis mindössze annyi fogadható el SAUSSURE gondolataiból, hogy a nyelv elemei jeleknek tekinthetők, s ezek rendszert alkotnak. Az új elméletek a nyelv jelszerű és rendszerszerű összefüggéseit kívánják módszeresen megvizsgálni s ez a törekvés több figyelmet érdemel. Lekicsinyülésük nem vezethet az új gondolatok és módszerek tudományos értékeléséhez, de nem akadályozhatja meg elterjedésüket sem. Nem lehet hibáztatni SAUSSURET és a modern irányok képviselőit, hogy a szinkronikus vizsgálatok során eltekintenek a diakronikus szempontoktól, hogy a rendszerszerű vizsgálatok alkalmával figyelmen kívül hagyják a rendszeren túli, a nyelvet a társadalommal és a gondolkodással összekötő tényeket. A tudomány és annak minden ága nem egyéb, mint absztrakció. A hangok elektroakusztikai vizsgálatában például ugyancsak eltekinthetünk a képzésbeli, a rendszerszerű és egyéb jelenségektől, amikor pl. csak a beszédhangok fizikai alkatát vizsgáljuk. Mindaddig nincs is baj, amíg tudjuk, hogy eljárásunk csak szükséges elvonatkoztatás, és a hangoknak nemcsak fizikai, hanem fiziológiai és nyelvi alkata is van. Ugyanígy teljesen jogos a nyelvnek csak rendszerként és jelként való vizsgálata, sőt az ilyen vizsgálódás feltétlenül kívánatos, hiszen SAUSSURE fellépéséig és az új irányzatok jelentkezéséig a nyelvnek éppen ezt az alkatát nem vettük figyelembe. Az új elméletek gyakorlati haszna szintén igazolja elméleti jogosultságukat. Hivatkozhatom például a gépi fordításra. A fordítógép szinkronikus és jelszerű vizsgálatok nélkül, csupán nyelvtörténettel, nyelvjárástörténettel, szófejtéssel és általában a presaussureiánus nyelvészettel sohasem született volna meg.

Minden helyes elmélet és módszer csak akkor lehet hasznos, ha nem törekszik a kizárólagosságra és nem válik ezáltal egyoldalúvá. Ellenkező esetben a tudományos absztrakció szemellenzős elferdüléssé torzul. SAUSSURE és az új irányok követői közt számos túlzó is akad, akiknek működése éppen ilyen elferdülés nyomait mutatja. A gépi fordítás néhány elméleti szakembere például azt vallja, hogy a fordítógép a jövőben kellő technikai tökéletesítés után műfordítások végzésére is alkalmas lesz. Akik így vélekednek, azért hibáznak, mert figyelmen kívül hagyják, hogy a nyelv nemcsak kvantitatív eszközökkel mérhető jelrendszer, hanem más módszerekkel is vizsgálható jelenség.¹

Az új nézetek túlzói közé tartozik a különben igen figyelemreméltó tevékenységet végző SAUMJAN. Ő a rendszerszerű vizsgálatokra felállította a következetesség elvét, amely a különböző elméleti következtetések közt fennálló ellentmondásokat a helyesnek tartott alapelv következetes keresztülvitelével akarja kiküszöbölni függetlenül attól, hogy a következtetéseket támogatják-e

¹ Lásd erről a Nyr. LXXXII, 471-2 lapján megjelent cikkemet.

az empirikus tények vagy sem.² Ha ezt az okfejtést tovább folytatnánk, akkor kiderülne, hogy a tényekre egyáltalán nincs szükség, csak az általunk felállított elvek következetes érvényesítésére!

Mindazonáltal helytelen volna SAUSSURE és az új irányzatok elveit a túlzók alapján megbírálni. Ha DEME LÁSZLÓ ezt teszi, akkor maga is beleesik a túlzás jelen esetben ellenkező előjelű, de éppen olyan merev hibájába.

SAUMJAN példáját egyébként szándékosan emeltem ki a sajnos elég nagy számú túlzók közül. Az ő eltévedésével szeretném megvilágítani annak a felfogásnak a téves voltát, amely SAUSSURE és a modern elméletek híveit egyöntetűen „nyugatinak” könyveli el. Sajnos DEME LÁSZLÓ szintén e tévedés áldozata, s nem veszi figyelembe, hogy SAUSSURE értékelése tekintetében nincs egyöntetű vélemény sem földrajzi, sem filozófiai vonatkozásban. BUDA-GOV magyarul 1954-ben megjelent cikke, amelyre DEME hivatkozik, nem alkalmas arra, hogy az antisaussureiánusok példaképeül szolgáljon, mert ugyanaz a BUDA-GOV a Voproszi Jazikoznanyija 1958. évi 4. számának hasábjain az előző cikkétől lényegesen eltérő hangnemben ír SAUSSURE-ről. Ha pedig figyelembe vesszük, hogy a három strukturalista iskola közül az egyik Prágában született meg, s a közelmúltban felújította működését, s hogy a strukturalizmusnak számos híve és továbbfejlesztője, sőt még túlzója is megtalálható a Szovjetunióban és más népi demokratikus államokban, végül hogy a szimbolikus logikai és a kibernetikai irányzatnak nem egy úttörő képviselője van a szovjet tudósok közt, akkor be kell látnunk, hogy SAUSSURE és az új iskolák tanításai nem minősíthetők egyszerűen „nyugatinak”.

Részletesebben szeretnék foglalkozni SAUSSURE azon tételével, amelyet DEME a leginkább kifogásol, nevezetesen a langue-parole ellentéttel. A szerző nem tudott meggyőzni annak az állításának helyességéről, hogy a langue-parole megkülönböztetés Magyarországon lényegében megbukott. Ez a kategorikus állítás messze van az igazságtól, tényekkel nem igazolható, hanem legfeljebb egyéni benyomásokon nyugszik.

DEME kijelentése ebben a formájában még akkor is téves, ha történetesen igaz volna. E látszólagos paradoxon érthetővé válik, ha figyelembe vesszük, hogy a hazai nyelvtudomány nem független a nyelvtudomány egészének fejlődésétől, mint ahogy egyetlen ország tudománya sem az. Ha valamely nemzetközileg egyébként elismert és alkalmazott irányzat, módszer csak egy ország tudományos közvéleményében nem tud hívekre találni, ez még nem jelenti az irányzat bukását, legfeljebb a szóbanforgó ország tudományos színvonalának csökkenését. Ez pedig nem annyira a szóbanforgó elmélet vagy módszer kudarcát, hanem az illető országban kialakult felfogás maradiságát, helytelen voltát tükrözi vissza. Más szóval egy új gondolat, új módszer csak világviszonylatban vallhat kudarcot, csupán egy országon belül végérvényesen soha. A szerző szavai tehát semmiképpen sem értelmezhetők úgy, hogy a langue-parole megkülönböztetése Magyarországon megbukott, hanem legfeljebb úgy, hogy egyelőre általános elismerésre nem talált, alkalmazásra nem került.

Persze ez a tétel ebben a formában sem állja meg a helyét. DEME LÁSZLÓ ellenérvei nem cáfolták meg azt a kijelentésemet, hogy a szóbanforgó kérdésről folytatott állandó és meg-megújuló viták éppen a langue-parole megkülönböztetésének fontossága és elismerése mellett szólnak. Az a tény, hogy Magyarországon, és tegyük hozzá, szerte a világon, nem sikerült a langue-parole

² Vö. ВЯ 1956/5: 46.

ellentét kérdésében minden további vitát kiküszöbölő, egyértelmű véleményt kialakítani, egyáltalában nem jelenti azt, hogy SAUSSURE gondolata megoldhatatlan és hasznavehetetlen. Sőt inkább arra mutat, hogy fontos elméleti kérdés, amelynek gyakorlati jelentősége van. Szeretném a szerző emlékezetébe idézni, hogy például a mondat mibenlétéről és meghatározásáról immár kétezer éve folyik vita, de nincs a nyelvtudománynak egyetlen olyan elméleti kérdése sem, amely körül ne folytatnának hasonló polémiákat 150 vagy kétezer év óta, általában amióta a szóban forgó probléma felmerült. Az újabb viták köréből elegendő a fonéma meghatározása körüli harcokat említeni, amelyek a fogalom megszületése óta állandóan folynak, egyöntetű vélemény mégsem alakult ki, sőt a probléma egyre inkább bonyolódik (JAKOBSON—FANT—HALLE dichotomikus elméletére utalok). Mindez nem jelenti azt, hogy a mondat, a fonéma és más nyelvtudományi fogalom tisztázásának ügye akár nálunk, akár külföldön megbukott, még kevésbé, hogy a gyakorlatban nem tudunk mit kezdeni velük. Számptalan kitűnő szintaxis jelenik meg, használható fonológiákat állítanak össze különféle nyelvekről stb.

Ugyancsak nem bukkott meg a gyakorlatban sem külföldön, sem nálunk a *langue-parole* megkülönböztetése. Szeretném világosabban kifejteni az Értelmező Szótár munkatársainak tapasztalatát, amelyet szerintem DEME LÁSZLÓ nem értékeli kellően, s még kevésbé ismerteti kielégítően. A szerző szerint a szótár munkatársai a vizsgált szót sem „*langue-szónak*”, sem „*parole-szónak*” nem minősítik, hanem „például köznyelvinek vagy rétegnyelvinek; választékosnak vagy mindennapinak; élőnek vagy régiesnek; kollektív érvényűnek vagy egyéni használatúnak stb.”* Valóban a szerző által felsorolt fontosabb kritériumok tekintetében kell immár évek óta naponta több tucat döntést hozni a szótár munkatársainak, de a pontosság kedvéért ehhez még hozzá kell tennem azt is, hogy nem csupán a szó, hanem annak valamennyi jelentése, a hozzátartozó frazeológiai kapcsolatok, az adott jelentést dokumentáló szabad példamondatok és irodalmi idézetek tekintetében is döntenünk kell. A DEME által említett „kollektív érvény vagy egyéni használat” éppen a *langue* és *parole* különbségét tükrözi, amint azt hozzászólásomban magam is elmondtam. Noha a szerző cáfolni akarja e tényeket, lényegében a SAUSSURE kifejtette különbségtételhez kanyarodik vissza. Egyébként a *langue* és *parole* ellentéte nemcsak a szójelentésekben, hanem a szavak stílusi értékének egyes fokozataiban (emelkedettség vagy annak ellentéte, ritkaság és gyakoriság stb.) is jelentkezik. A *belegebed* szót például az értelmező köznyelvinek tartotta. A korrektúra átnézésekor revízió alá vettük a szó minősítését, s a körkérdezés során kiderült, hogy elég durva szónak tekinthető: az ilyenféle mondatok „*belegebedt a sok munkába*” a választékosabb beszédben nem alkalmazhatók, még kevésbé illedelmes dolog nőnek ilyenféle mondatokat mondani „*nem akarom, hogy belegebedjen a munkába*”. Egyébként az Értsz. I. kötet a szót „népies” stílusminősítéssel jelöli. Hasonló eset fordult elő a *betűzel* szó egyik jelentésével. A 'nagyon befűt' tárgyatlan jelentés mellett az értelmező felvette az 'eléget, tűzre vet valamit' jelentésű tárgyhasználatot is, és hozzá ezt a szabad példamondatot szerkesztette: *Kiadatlan kéziratot műveit elkészítésében betűzette*. Körkérdezés és vita után kiderült, hogy e tárgyhasználat nem él, tehát törölni kellett.

* Jegyzet (20. l.)

A fenti két példa az egyéni és a közösségi nyelvhasználat különbségének a gyakorlati megnyilvánulására vet fényt. A *belegebed* durvának nem minősített jelentése, a *betűzel* tárgyas használata parole jelenségnek bizonyult a többség véleménye alapján, amely a *langue*-ot tükrözte vissza.

A kétféle nyelvi tény megítélése és szétválasztása nem könnyű feladat, mert gyakran kicsi arányú különbség mutatkozik a körkérdezés befejeztével. Ha a kérdezett szót vagy szójelentést ismerők száma eléri a 20–30%-ot a körkérdezésben résztvevők összlétszámához viszonyítva, akkor helyet kap a szótárban „*ritka*” stílusminősítéssel azon megfontolás alapján, hogy a körkérdezésnél kialakult arány az egész nyelvközösségben meglévő helyzetet tükrözi vissza.

Az irodalmi idézetek megítélésében sokkal nehezebb az értelmező feladata, mert nincs módjában közvéleményt kutatnia a fél évszázaddal régebbi nyelvhasználatra vonatkozóan, az irodalmi idézetanyag pedig nem teljes gyűjtésen alapul. Amikor egy ma már nem élő, s korábban nem szótározott szójelentést csupán egy vagy két irodalmi idézet dokumentál, akkor nehéz eldönteni, vajon az író egyéni nyelvhasználatát tükrözi-e vissza a cédula, tehát parole-jelenségről van-e szó, vagy pedig a maga korában általánosan használt köznyelvi vagy más rétegnyelvi *langue*-jelenséggel állunk-e szemben. Az Értelmező Szótár munkatársai e problémát sokszor úgy oldják meg, hogy az ilyen írói *hapax legomenon*t tartalmazó idézeteket nem veszik figyelembe, olykor viszont mégis úgy döntenek, hogy az idézet alapján külön jelentésárnyalat szerkeszthető. Ilyen pl. a *felnyúlík* ige 4. jelentése: 'valamely régebbi korba visszanyúlík', amelyet egy Arany-idézet dokumentál: [A versek] *keletkezésének idejét meghatározni bajos, de valószínű, hogy némelyike már a XII. századba is felnyúlík*. A *felneszel* igének van egy tárgyas jelentése is: 'álmából felébreszt, fellármáz vkit'. E jelentést a következő Jókai-idézet igazolná: *Félreántottam a kapu ajtaját, hogy útitársaimat is felneszeljem*. Mind két idézetet ritkának és irodalminak minősítjük jelezve ezzel, hogy alighanem csak az írók parole szóhasználatát örökítik meg.

Bár a kevés számú és nem rendszeresen feldolgozott irodalmi idézetanyag számtalan hiba forrása lehet, az Értelmező Szótár mégis igyekszik a társadalmi használatot szótározni. Ezért a készülő szótár, akárcsak a modern szótárak sokkal körültekintőbb és használhatóbb e vonatkozásban, mint a múlt századbelié. Ha összehasonlítjuk az újabb szótárakat a SAUSSURE előtti szótárakkal, akkor az utóbbiakban azt tapasztaljuk, hogy az olvasó ömlesztve kap óriási mennyiségű szó- és jelentésanyagot, de ennek a köznyelvhez és a rétegnyelvekhez, az egyéni és a társadalmi használathoz való viszonya tekintetében néhány ritkán és következtelenül alkalmazott utalástól eltekintve tájékozatlan marad. A CzF.-ből csak taláalomra sorolom fel az *általánít* 'általánosít', *bizatlanság* 'bizalmatlanság', *bódelem* 'valamely szernek az a része, amelyben bódítóerő van' és a *csepegékény* 'csepegős' szavakat. Mivel e szavak nem élnek, s más szótárban sincsenek meg (a BALLAGI-szótár ugyanebben a jelentésben feltünteteti ugyan, de nyilván átveszi CzF.-től), idézetek hiányában nem lehet megállapítani, hogy milyen réteghez tartoztak, s bár nyelvújításinak látszanak (SZILY szótárában hiányzanak), az is lehetséges, hogy a szótárírók egyéni nyelvhasználatát tükrözik vissza, vagy csak kikövetkeztetett és soha nem élő szótári alkotások.

DEME LÁSZLÓ a strukturalizmus rovására írja ARANY A. LÁSZLÓ gondolatait. Elsősorban azt a helytelen szemléletet bírálja, amely a nyelv rendszer-

szerűségét csak szinkroniában tudja felfogni. Véleménye szerint „a strukturalizmus nem abból a helyes saussure-i tételből nőtt ki, hogy a nyelv szinkrón rendszer — ez még nem vezetne sem izmushoz, sem tévedéshez —, hanem abból a helytelen saussure-i megfogalmazásból, hogy a nyelv csak a szinkroniában rendszer, illetőleg hogy amennyiben rendszer, annyiban csak szinkrón, s hogy ezért a szinkroniának és a diakroniának nincs dolga egymással”.* A szerző azonban téved, ha azt hiszi, hogy a strukturalizmus általában csak a szinkroniában tekinti a nyelvet rendszernek. Szeretném felhívni a figyelmét, hogy már a prágai iskola szakított SAUSSURE-nek e nézetével, és programjába vette a diakronikus változások rendszerszerű vizsgálatát. A prágai nyelvészkör téziseiben (TCLP. I.) éppen harminc évvel ezelőtt ez olvasható (7—8): „On ne saurait poser de barrières infranchissables entre les méthodes synchronique et diachronique comme le fait l'école de Genève. . . Les changements linguistiques visent souvent le système, sa stabilisation, sa reconstruction, etc. Ainsi l'étude diachronique, non seulement n'exclut pas les notions de système et de fonction, mais, tout au contraire, à ne pas tenir compte de ces notions, elle est incomplète.” Ez a tétel nem maradt csak elmélet, mert a prágai iskola hívei számos tanulmányban igyekeztek a gyakorlatban is érvényre juttatni. Köztük a legfontosabb JAKOBSON két munkája: Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves: TCLP. II. (1929), és Prinzipien der historischen Phonologie: TCLP. IV. (1931). A fentiek-ről kissé bővebben megemlékeztem a Nyr. 1958. évfolyamában megjelent cikkben (461—2). A prágai iskola nem áll egyedül e felfogásával. Ma már általában túlhaladottnak tekintik SAUSSURE-nek azt a nézetét, amely a történeti nyelv-kutatást megfosztotta a rendszerszerű vizsgálat lehetőségeitől. A legújabban megjelent munkák közül hivatkozhatom pl. MARTINET: Économie des changements phonétique (Berne 1955) című könyvére, amelyben MARTINET éppen a változások rendszerszerű vizsgálatával és azok okaival foglalkozik. A strukturalizmust tehát DEME LÁSZLÓ vádjával nem lehet elmarasztalni, sőt annak éppen az ellenkezője az igaz, habár némely túlzó strukturalistát joggal érhet e vád. Tetézi a szerző tévedését az ilyen apodiktikus kijelentés: „Nézetem szerint a strukturalizmusban éppen az a sajátosan strukturalista, ami helytelen; vagy megfordítva: éppen a helytelen az, ami strukturalista”.** Jó lenne az effajta kijelentések elkerülésére, ha folyóirataink foglalkoznának a strukturalizmus egyes irányzataival, hogy az új eszmék alapos elemzése és értékelése pozitív és valóban sok negatív vonásuk feltárása után komolyan megalapozott, elismerő vagy elmarasztaló véleményt alkothassunk róluk. ARANY A. LÁSZLÓ munkája egymagában kevés arra, hogy a strukturalizmust megismerjük belőle.

Még egy megjegyzést kell tennem Saussure értékeléséhez. DEME LÁSZLÓ szerint az általam felújított régi problémával nyitott kaput döngetek: a SAUSSURE-t érintő bírálatok nem a genfi tudós személyére, hanem a neve alatt tanítványai szerkesztésében megjelent műre vonatkoznak, s az éppen úgy bírálható, mint bármely szerző még életében megjelent munkája. Ebben DEME LÁSZLÓval magam is, és mindazok, akik e kérdést korábban felvetették, egyetértünk. A probléma azonban nem ebben áll — DEME LÁSZLÓ nem adta híven vissza szavaimat — hanem abban, hogy SAUSSURE munkáját nem az egyes

* Jegyzet (18. 1.)

** Jegyzet (18. 1.)

kiragadott mondatok, hanem egész koncepciója alapján kell megítélni. A posthumus műbe valóban több nem egyértelmű meghatározás bekerült, s nem egy olyan hely akad, amely a korábbiakkal ellentmondásban áll. Ha valaki SAUSSURE tanításait a halála után megjelent, általa nem revideált szövegből az egyes szövegrészeket szószerinti, szórszálhasogató boncolgatásával akarná értékelni, akkor valóban találhat benne bőven kifogásolnivalót. Aki viszont a munkában kifejtett gondolatokat nagyobb összefüggésben, mondanivalójuk egészében bírálja, s általában így jár el legtöbb kritikusa, akkor helyes képet alkothat SAUSSURE-ről, azaz „a SAUSSURE neve alatt megjelent nézetekről”. Nagyjából ezt mondta LAZICZIUS is (Általános nyelvészet 15—7) hozzátéve, hogy irányadónak azokat a helyeket kell tekinteni a műben, amelyek bizonyosan SAUSSURE fogalmazásai.

Néhány szót szeretnék fűzni SAUSSURE magyarra fordításának kérdéséhez. Bár DEME LÁSZLÓ nem aposztrofál névszerint, én voltam az a vitában, aki szükségtelennek vélte a mű magyarra fordítását. Ezt az álláspontomat az azóta erről folyó beszélgetések után módosítom. KISS LAJOS felhívta ugyanis figyelmemet egy orosz nyelvű antológiára (Chrestomatija po isztoriji jazikoznanyija XIX—XX. vekov, Moszkva 1956), amelyet nemrégén adtak ki a Szovjetunióban ZVEGINCEV szerkesztésében. Ez az antológia fejezetenkénti rövid bevezetővel a fontosabb nyelvtudományi munkák egyes részleteit tartalmazza orosz fordításban. ARENS (Sprachwissenschaft, Freiburg—München 1955) műve bár nagyobb igénnyel lép fel, lényegében szintén az előbbihez hasonló antológia. SAUSSURE munkája számos olyan fejezetet és részletet tartalmaz, amelyben kevés az újszerűség (a nyelv fejlődése, a hangváltások stb.) vagy amelyben nem éppen időtálló gondolatok vannak, (pl. a szintagmák tana), s ezért szükségtelen volna az egészet magyarra fordítani, amikor még hiányzanak nálunk a hagyományos nyelvészet klasszikus és a modern nyelvtudomány úttörő munkáinak fordításai. Hogy ezt a hiányt valamennyire pótoljuk, javasolom egy három kötetből álló magyar nyelvű antológia kiadását. Az első kötetben a nyelvtudomány klasszikusai kapnának helyet (HUMBOLDT, PAUL, WUNDT, MEILLET stb.). A második kötetben a fordulópontot jelentő fonológia úttörőinek (BAUDOUIN DE COURTENAY, TRUBETZKOJ, ŠČERBA), továbbá BÜHLER, SAUSSURE és mások munkáinak fontosabb részletei szerepelnének. A harmadik kötetet a strukturalizmus úttörői (BRONDAL, HJELMSLEV, JAKOBSON, HARRIS stb.), a kibernetika, a gépi fordítás, a szimbolikus logika nyelvtudományi vonatkozásainak szakemberei számára kellene fenntartani. A szerkesztő bizottság számára nem kis feladatot és felelősséget jelentene a kötetek anyagába kerülő szerzőknek és munkáik szemelvényeinek összeállítása, azonban az antológia megjelenése nagyban elősegítené hazai nyelvtudományunk látókörének kiszélesítését, s az egyetemi oktatásban az általános nyelvészet számára nélkülözhetetlen segéd-eszköz lenne.

Befejezésül még LAZICZIUS munkásságának értékeléséről szólnék. DEME LÁSZLÓ helyesen mutat rá, hogy LAZICZIUS nemzetközi jelentősége nagyobb, mint magyarországi hatása és elismerése. SEBEOK nemrég megjelent nekrológja (Word XV/1, 1959) még inkább megerősíti ezt a véleményt. Úgy gondolom, a magyar nyelvtudomány javára válnék, ha LAZICZIUS életművével kapcsolatban pótolnók mulasztásunkat. Ha a jövőben képesek leszünk arra, hogy a kutatókat nem vélt vagy tényleges rossz tulajdonságaik, emberi gyarlóságaiik szerint ítéljük meg, hanem minden szubjektív szempont kizárásával csak

alkotásaik alapján, akkor talán érvényét veszti nálunk az a közmondás, hogy „senki sem próféta saját hazájában”. Ez pedig tudományunk elsődleges érdeke.

1959. május 5.

FODOR ISTVÁN

*

Nem lehettem jelen DEME LÁSZLÓ előadásán, melyen az NyK. LXI/1 számában megjelent tanulmánya alapul. Ezzel a néhány sorral az akkor elmaradt rögtönzött hozzászólásomat szeretném csak pótolni. Ha bizonyos helyzetekben a hallgatás nem lenne félreérthető, megvártam volna, amíg képes leszek érdemlegesen, valóban „írott” véleménnyel hozzájárulni a vitához.

LAZICZIUS GYULA tudományos egyéniségének, munkásságának értékelésében a legjelentősebb az ellentét a tanulmányban foglaltak és a magam véleménye között. Egy későbbi alkalommal fejteném ki részletesebben, miben és miért nem értek egyet a szerzővel. Most a cikknek egyetlen tételével szeretnék vitába szállni, azzal amelyik LAZICZIUS GYULA munkásságának pozitív eredményeire vonatkozik. Itt a szerző első helyen LAZICZIUSNAK azt a „ragyogó és gyümölcsöző... bár eredetében nem önálló” megállapítását emeli ki, mely szerint a morfológikus nulla is lehet funkciós elem. Arra is utal DEME, hogy LAZICZIUSNAK „másutt is sok helyen vannak érdekes részeredményei” (i. m. 11).

Nem sok kedve támadhatna egy tájékozatlan olvasónak ahhoz, hogy közelebbről megismerkedjék LAZICZIUS „érdekes részeredményeivel”, ha még a méltányosságra törekvő kritikus is a morfológikus nulla elemmel kapcsolatban megállapítását emeli ki. Hiszen a morfológikus nulla elmélete több mint fél-százados már.

Nem menti ezt a szerencsésnek alig mondható példaválasztást az sem, hogy a szerző tulajdonképpeni problémája SAUSSURE hatása a magyar nyelvészetre (ami nem akadályozta meg abban, hogy meglehetősen behatóan foglalkozzék LAZICZIUS stílusával és jellemével). Akad LAZICZIUSNAK néhány jelentősebb munkája is, amely szorosan hozzátartozik a témához és említetlen maradt.

Hogy szakterületemen maradjak, LAZICZIUS „Fonetiká”-ját említeném meg (Budapest 1944). Nem fonetikai részeredményei miatt — ezeknek valóban nincs közük a tárgyhöz — hanem azért, mivel elejétől végéig a funkcionális elv hatja át és a fonetika és fonológia elválaszthatatlanságát illusztrálja, s még-hozzá tudatosan. A fonológiai és fonetika viszonyáról szólva hivatkozik rá LAZICZIUS is.¹ Gyakorlati bizonyítékát látta e könyvében annak, hogy az a közkeletű felfogás, mely szerint a fonológia a nyelvvel foglalkozik, a fonetika pedig a nyelvi szempontból érdektelen beszédelemekkel, gyökerében helytelen, s így ugyanilyen helytelen az a következtetés is, melyre TRUBETZKOY jutott, aki a fonetikát átengedte a természettudományoknak (Phonétique et phonologie 295).² LAZICZIUS könyvének elvi jelentőségét emeli ki egy 1947-ben meg-

¹ Phonétique et phonologie: *Lingua* I (1948), 302.

² Korábban: *Die Scheidung langue-parole in der Lautforschung: Proceedings of the III. International Congress of Phonetic Sciences. Ghent, 1939.*

jelent amerikai ismertetés (Language XXIII — 1947: 75 k.). „Bizonyos tekintetben egyedülálló könyvnek” nevezi joggal egy másik kritikusa.⁷ Elvi jelentőségére való tekintettel adja ki a német akadémia kiadója annak ellenére, hogy mint kézikönyv talán már nem időszerű. LAZICZIUS „Fonetiká”-ja nemcsak a fonetika új eredményeit ismertette meg a magyar nyelvész-társadalom széles rétegeivel, nemcsak a fonetikai problémák belső dialektikáját. Bevitte egyúttal nyelvészeink tudatába a funkcionális hangszemléletet. Hatékonyabban terjesztette talán a fonológia egyes tételeit elméleti írásainál is.

A könyv elvi mondanivalójára való tekintettel érdemes lett volna hivatkozni rá, LAZICZIUS életművének pozitív oldaláról szólva. Felhasználhatta volna azonban DEME LÁSZLÓ tanulmányának más helyein is. Talán nem állította volna olyan határozottan a szerző, hogy LAZICZIUS belegyömöszöli a nyelvi tényeket önkényes elméleteibe, ha arra gondol, milyen lelkiismeretesen, milyen finom kritikai érzéssel mérlegelte LAZICZIUS az egyes réshangok képzési mozzanataival, a magánhangzók akusztikai szerkezetével, a szótag mibenlétével vagy bármely hangtulajdonsággal, bármely konkrét ténnyel kapcsolatban az egyik vagy másik elképzelés igaza mellett szóló érveket. Aligha találkozunk itt „a valóságtól való nyugati elszakadás beteg európaiságá”-val. LAZICZIUS GYULA a felmerülő vitatott hangtani kérdésekben többnyire materialista álláspontot foglal el, ha a vitának ideológiai háttere van. Így például határozottan elutasítja azt a felfogást, mely szerint a nyelvi időtartamnak semmi köze a hangok fizikai időtartamához, és a magyar magánhangzók fonometriai elemzésével bizonyítja, hogy a rövid és hosszú magánhangzók egymástól jól elkülönülő középértékek köré tömörülnek (Fonetika 163 és kk.).

Nem vagyunk természetesen arra utalva, hogy LAZICZIUS GYULÁNAK a fonológia és fonetika viszonyáról, a fonetika mibenlétéről vallott felfogását a „Fonetiká”-ból, elveinek gyakorlati alkalmazásából hámozzuk ki. Igen világosan⁴ kifejtette nézeteit LAZICZIUS cikkeiben (elsősorban a Lingua-ban megjelent idézett cikkében). DEME ezekkel a modern nyelvtudomány történetében korántsem jelentéktelen (és nem is visszhangtalan) cikkekkel azért nem foglalkozik, mivel a vizsgált korszakban a magyar nyelvészek szélesebb köre nem ismerhette őket (i. m. 11, jegyzetben). Nem érzem meggyőzőnek ezt az érvelést. LAZICZIUS cikkei kivétel nélkül a legszámottevőbb nyelvészeti folyóiratokban és nemzetközi nyelvész-kongresszusok aktáiban jelentek meg, többnyire német nyelven. Különös elképzelése támadhatna DEME LÁSZLÓ indoklása alapján a külföldi olvasónak a magyar nyelvészekről.

Ezeknek a cikkeknek egyikében fejt ki például LAZICZIUS GYULA azt (az azóta általánosan elismert) tételét, hogy a kombinatórikus variánsok is társadalmilag determináltak, nyelvi jellegűek.⁵ Kiderül ezekből a cikkekből, — de tudom ezt mint tanítványa, tőle magától is —, hogy igen kevésbé érdeklődött SAUSSURE egyes tételeit következetesen az abszurdumig vivő elméletek iránt. Sőt, ő hívja fel például a nyugati nyelvészek figyelmét a szovjet nyelv-

³ THOMAS A. SEBEOK, Gyula Laziczius: Word XV (1959), 182.

⁴ Mellesleg: nem vagyok meggyőződve arról, hogy LAZICZIUS cikkei azért olyan kristálytisztán megfogalmazottak, mert apriorisztikus elméletekből indult mindig ki, és még kevésbé arról, hogy ellenfelei cikkében a homályt a valósághoz való nagyobbfokú ragaszkodással kellene magyarázni. Vö. DEME: i. m. 15.

⁵ Probleme der Phonologie. Zeichenlehre—Elementenlehre: Ungarische Jahrbücher XV (1935), 197 és kk. — A new category in phonology: Proceedings of the II. Int. Congress of Phonetic Sciences. Cambridge, 1936.

szek szociológiai fonéma elméletére.⁶ Ezt a gesztust nem az opportunizmus diktálta — aligha akad valaki, aki LAZICZIUS GYULÁT opportunizmussal vádolná —, megírta ezt már a harmincas években is, magyarul, amikor ez korántsem volt opportunus.⁷ Még kevésbé készíthette erre politikai szempont, hiszen a harmincas évektől fogva inkább szembenállt a kommunizmussal. Valószínűleg közelebb állt felfogásához ez a materialista elmélet, mint számos más, szubjektívizmusba vagy skolasztikába hajló fonéma meghatározás; annak ellenére, hogy egy magvában idealista nyelvelméletnek, SAUSSURE tanításainak hazai képviselője volt. Nem hiszem, hogy sok eredménnyel kecsegtető vállalkozás lenne, „minden későbbi, nyugaton kifejlődött túlzás, merevség, a valóságtól való teljes elszakadás csíráját” (DEME i. m. 19) éppen LAZICZIUS-nál keresni. DEME LÁSZLÓ tanulmányának témájából következő korlátozások ellenére sem hiszem, hogy helyes volt olyan kurtán-furcsán emlékezni LAZICZIUS GYULA érdemeiről.

FÓNAGY IVÁN

*

Örvendetes, hogy ilyen fontos téma a vita tárgya. Azt hiszem, SAUSSURE megkerülésével, ignorálásával nagyon nehéz, ha nem éppen lehetetlen volna mind a modern nyelvtudománynak, mind a modern nyelvtudomány történetének a művelése.

1. DEME alapgondolatával, ti. a saussure-i hatás „lesüllyedt kulturális javakként” (21) való szemléletével, azt hiszem nagyjából egyetérthetünk. — Ezen túl azonban sok egyéb érdekes megállapítás is található a referátumban. Valamennyivel így együttesen talán senki sem ért egyet. Viszont aligha lehet egy *vita* indító előadás célja a közegyetértés kivívása. Éppen ezért a továbbiakban én is főleg olyan dolgokat tennék szóvá, amelyekben nem (vagy nem egészen) egyezik a véleményem az előadóéval. Megjegyzéseimet nagyjából a dolgozat sorrendjében közlöm.

2. Az általános nyelvészet mibenlétével (4) kapcsolatban én megfordítanám a sorrendet. Elsősorban a nyelv elvi kérdései, s csak emellett (vagy ezután) a nyelvek közös problémái — alkotják szerintem az általános nyelvészet tárgyát. — A nyelv elvi kérdéseivel foglalkozók túlnyomó többsége tudománytörténetileg valóban részben „a filozófia, a lélektan, a társadalomtudomány vagy az emberrel foglalkozó egyéb tudományok valamelyike felől közelíti meg a nyelvet” (4), azonban talán éppen SAUSSURE-nél kezdődik valami ehhez képest új szemlélet. Az új szemléletet — s ezzel a modern nyelvtudomány kopernikusi fordulatát — éppen abban látom, hogy SAUSSURE sokoldalúan igyekezett meghatározni a nyelvnek és a nyelvi jelenségeknek a specifikumát;

⁶ „Les définitions du phonème qui ont été proposées par Mme Sor ou par Vinokour... que j'ai rangées dans la catégorie des définitions sociologiques (cf. Bevezetés a fonológiába, p. 16), sans être tout à fait satisfaisantes, méritent toute notre attention. C'est dommage que les linguistes de l'Europe occidentale et leurs collègues américains n'aient jamais tenu compte de ces définitions russes. Twaddell ne les signale même pas dans son ouvrage fondamental, consacré à la définition du phonème (On defining the phonem, Baltimore, 1935).

⁷ Bevezetés a fonológiába. Budapest 1932, 16.

s egyúttal kiszabadítván a nyelvtudományt más tudományok gyámsága alól elsőként tekintette önálló tudománynak. (A nemlétező szemiológiába történő utólagos besorolást én kompromisszumnak tekinteném, bár ez sem olyan egyszerű dolog. Vö. ANTAL, Kibernetika és nyelvtudomány: Magyar Tudomány I [1956], 337—40). Az már más kérdés, hogy SAUSSURE, illetőleg a „Cours de linguistique générale” minden tétele helyes volt-e a maga idejében, vagy helytálló-e napjainkban. A saussure-i mű azonban — szerintem — föltétlenül tudománytörténeti fordulópont.*

3. A nyelvtudományi „izmusok” kérdésében (6) én némileg óvatosabb volnék. Először is semmi esetre sem venném egy kalap alá például a neoszemantikusokat, ezt a jobbra sarlatán politikai-filozófiai iskolát a logikai szintaxissal, amely akárhogy is nézzük, mégis csak tudományos irányzat. A behaviorizmust például maguk a strukturalisták sem tekintik kifogástalan tudományos elméletnek (vö. JOSHUA WHATMOUGH, Language. N. Y., 1957. 23). A glosszematika vitatható mozzanatai ellenére föltétlenül figyelemre méltó iskola. — Most két mondatot idézek. Az első általában az „izmusok”-ról szól: „A baj csak az, hogy ami ezekben racionális, az nem önálló (ti. a kiindulás), ami viszont önálló, az nem racionális (ti. az arra épített rendszer és módszer)” (6, jegyzet). A másik pedig a strukturalizmusra vonatkozik: „Nézetem szerint a strukturalizmusban éppen az a sajátosan strukturalista, ami helytelen; vagy megfordítva: éppen a helytelen az, ami strukturalista” (18, 12. jegyzet). Ez a két mondat nem nagyon megnyugtató. Valahogy arra a kalifára emlékeztet, aki az alexandriai könyvtár egyik felét azért égettette el, mert ha benne van a korábban, akkor fölösleges; a másik felét pedig azért, hogy ha nincs benne a korábban, akkor eretnek. — Azt hiszem, ezeknek az „izmusok”-nak jó része érdemes volna a tanulmányozásra és a hazai megvitatásra. (Vö. ANTAL, A strukturalizmusról: Nyr. LXXXII, 94—9.)

4. Igen tanulságosnak tartom a GOMBOCZRól elmondottakat. Azt hiszem ideje volna GOMBOCZ életművét tudománytörténetileg elemezni. Kétségtelenül érdekes GOMBOCZnak emberi életrajza is; működésének története azonban a magyar nyelvtudomány három évtizedének sok fontos kérdését világíthatná meg. Ha nem tévedek GOMBOCZ pályafutásának első felében újgrammatikus volt, második felében (a húszas évektől) azonban már ezen túlnőtt. Úgy gondolom, hogy részben az európai nyelvtudomány fejlődésének logikája, részben GOMBOCZ egyéni életművének egyre teljesebbé válása szükségszerűen vezette el arra a fokra, amelyet SAUSSURE és később a prágai fonológiai iskola kezdeti stádiuma jelentett. Ezt a fejlődési szakaszt én „prestrukturalizmus”-nak nevezném. — Az már szinte véletlen, illetőleg lényegtelen, hogy GOMBOCZ művében mivel kapcsolatban és hogyan jelentkezik először SAUSSURE neve. A saussure-i tanítások ugyanis a húszas évek végére szinte észrevétlenül beszüremkedtek a nyugat-európai nyelvészeti köztudatba. Bizonyos kérdés-föltevések még lehetetlenek voltak SAUSSURE előtt, megint mások már nem lehetségesek SAUSSURE után. GOMBOCZ lépést tartott az európai fejlődéssel, így lett saussure-ista. (Végeredményben talán egy ideig a saussure-i hatások

* Megragadon az alkalmat, hogy még egyszer hangsúlyozzam: a „Cours de linguistique générale”-nak és más idegen nyelven megjelent nyelvtudományi klasszikusoknak a lefordítása a jelenlegi külföldi könyvbeszerzési lehetőségek mellett igen fontos volna. (Vö. az előadás 26. lapján a jegyzettel.)

befogadását tudománytörténeti vízvázlasztónak is használhatjuk. Hangsúlyozom: csak egy tudománytörténetileg lezárt korszakban, amelyet most igen bizonytalanul valahol a második világháború végéig nyújtanék meg.)

5. Voltaképpen LAZICZIUS is alig jutott tovább a strukturalizmus terén, mint GOMBOCZ. A második világháború után megjelent három jeles tanulmánya (La définition du mot: Cahiers de Ferdinand Saussure V [1945], 32—7; Phonétique et phonologie: Lingua I [1948], 293—302; Die Kernfrage der Syntax: Z. f. Phon. IX [1957], 224—30) lényegében alig megy túl a prágai fonológiai iskola második korszakán. Ha szabad így mondanom, ő már tipikusan „prestrukturalista”, annak erényeivel és hibáival együtt. Az erényeket DEME is hangoztatja, de valahogy nagyobb „meggyőző” erővel ecseteli a hibákat. Persze némely hiba kétféleképpen is megítélhető: lehet egy tanulmány a konkrét tudományos anyaggal kapcsolatban eredménytelen, s ugyanakkor szemléletében, kérdésfeltevésében előre vivő, ösztönző. A „hibák” és negatív kísérletek elemzése általában tanulságos. Én ugyanis úgy látom, hogy érdemes volna LAZICZIUS vitái közül a legtöbbnek az újrafölvétele.

LAZICZIUS életművének megítélésében egyáltalában nem érzem magam illetékesnek. Némileg azonban másként látom tudományos arculatát. Az én nemzedékem már nem ismerte őt személyesen (én például soha sem láttam); bennünket emberi tulajdonságai nem befolyásolnak — negatív módon. Az utókor számára közömbös az is, hogy a tudomány szervezetén belül vagy kívül milyen szerepet játszott. A művek igazsága a döntő. Ezért kellene minél hamarabb gyűjteményes formában közzétenni az eldugott helyeken vagy külföldön publikált fontosabb írásait mind LAZICZIUSnak, mind más elhunyt nyelvészeknek (GOMBOCZra és HEGEDŰSre gondolok elsősorban).

A művek igazságát említettem. Nem pedig a művek visszhangját. A visszhang hiánya meg nem értést vagy negatív kritikát jelent. Ez a negatív bírálat azonban — amint DEME írja — „hátról, egy elmaradottabb, kisebb stílus nézőpontból” (12) is történhet.

Ahogy DEME leírja LAZICZIUS „tragédiáját” (12—3) az a dolog humánus oldalát tekintve alighanem helytálló. A tudománytörténeti elhelyezés is elfogadható. Mégis az az érzésem, hogy a jövőben LAZICZIUS életművének megítélése ennél azért sokkalta pozitívabb lesz. Természetesen elsősorban LAZICZIUS tanítványainak kellene LAZICZIUS „egész életművét felmérni” (11, jegyzet); DEME előadásának nem ez volt a feladata, inkább melléktermékként kaptunk egy egyéni értékelést.

6. A megemlített külföldiekkel kapcsolatban két rövid megjegyzést tennék. Lotzot alighanem „egy idegen ajkúak számára készített magyar nyelv-tan gyakorlati szükségé”-nél jóval komolyabb megfontolások ösztönözhatték az első (és nem egy szempontból máig is legjobb) magyar „prestrukturalista” szinkrón nyelv-tan megírására. — R. A. HALL két magyar nyelv-tant írt (An analytical Grammar of Hungarian Language. 1938.; Hungarian Grammar. 1944.). Az első nem túl jeles hagyományos nyelv-tan, a második azonban már kísérlet a magyar nyelv szerkezetének leírására.

7. A két világháború közötti magyar nyelvtudományban SAUSSURE nem az egyetlen hatótényező (vö. 19, jegyzet). Én most nem MEILLET, SCHUCHARDT vagy TRUBETZKOJ nevére és tanításaira gondolok, hanem az újgram-

matikus hagyományra. A tendenciák nyelvén: a konzerváló vagy konzervatív tendenciára. Amit DEME az úgynevezett „budapesti iskola” két világháború közötti jellemvonásairól ír (19 kk; DEME nem használja ezt a megjelölést), az nagyon is elgondolkoztató — még akkor is, ha nem nagyon értünk vele egyet (vö. főleg a 25. lapon írott második bekezdését). DEMÉnek nem volt feladata sem az egész kornak, sem a vezető iskolájának a tárgyalása. Mégis talált a budapesti iskola elemzése útján megoldást a saussure-i hatások kérdésében is. Mivel pedig a legtöbb magyar nyelvész így vagy úgy kapcsolatba került ezzel az iskolával, alighanem ennek elemzése volna most a legfontosabb tudománytörténeti téma.

8. A saussure-i mű hatásával kapcsolatban megjegyezném, hogy ebben bizony nemcsak „tévutak” leskelődnek (25), hanem sok olyan lehetőség is, amelyet maga SAUSSURE sem látott meg. Mint ismeretes SAUSSURE csupán a szinkroniában kereste a rendszerszerűséget, a diakroniában megmaradt a jelenségtörténetnél (vö. 6, 24). De hogy a rendszerszerűség a diakroniában ugyanúgy vizsgálati szempont, arra világszerte rájöttek SAUSSURE gondolatainak továbbfejlesztése útján. — Én a *langue ~ parole* megkülönböztetést sem nyilvánítanám megbukottnak (20). Csupán arra hívnám föl a figyelmet, hogy az információelmélet *code ~ message* szembeállítására kísértetiesen hasonlít a *langue ~ parole* viszonyára, ha nem éppen azonos azzal. Persze meglehet DEME csak hazai viszonylatban gondolta, hogy ez a tétel „megbukott”. Ebben lehet, hogy igaza van, de ez meg nagyon szomorú volna. — A *linguistique interne* és a *linguistique externe* szétválasztás visszhangja sem olyan egyszerű. Mert igaz ugyan, hogy kevés magyar műben deklarálták ennek fontosságát, de a két sík elvszerű megkülönböztetése azért igen gyakori. Én csupán a történeti nyelvjáráskutatásra gondolok, ahol egy régi szöveg belső elemzése (tipizálása) és lokalizálása leginkább ezzel az ésszerű kettéválasztással dolgozik.

SZÉPE GYÖRGY

*

Nagy figyelemmel hallgattam DEME előadását, amely — ha nem is munkaterületemhez —, de érdeklődési körömhöz rendkívül közel esik. Szerettem volna néhány kérdéshez részleteiben is hozzászólni, minthogy több szóban forgó cikk értékelésében véleményem az előadóétól meglehetősen eltér. E részletesebb hozzászólás elkészítéséről azonban több más sürgős munkám miatt kénytelen voltam lemondani, s így lényegileg azokra a megjegyzésekre szorítkozom, írásban is, melyek a vitán elhangzottak, s melyeket az előadást közvetlenül követő vita esetén is tettem volna.

DEME azt mondja magáról, hogy nem kenyerre az általános nyelvészet, s nem is érzi magát többnek vendégnél ezeken a területeken (i. h. 3). Ugyanezt kisebb-nagyobb mértékben minden magyar általános nyelvészeti cikk írója is elmondhatja, ill. elmondhatta volna magáról — kivéve GOMBOCZOT és még inkább LAZICZIUST, aki „főfoglalkozás”-szerűen volt általános nyelvész. Ő DEME szerint „az általános kategóriákkal találkozott előbb” s „elvi megállapítások bizonyítására használta csak fel a nyelvi anyagot.” (i. h. 8). Ezzel szemben pl. a finnugrista GYÖRKE és a romanista TAMÁS „a nyelv vizsgálatától haladnak az elmélet felé” (i. h. 15). DEME megfogalmazásából az látszik, hogy

ő csakis ez utóbbi kutatási módot tartja egyedül elfogadhatónak, mert ezzel „közelebb maradnak a valósághoz; nem elvisznek tőle, hanem éppen mélyebbre ragadnak megismerésében”, s így „az ő kezükben az elmélet az, aminek lennie kell: a világ megismerésének eszköze s ugyanakkor eredménye is” (uo.).

Ha DEME felfogásával egyet érthetnénk, akkor fel kellene tennünk a kérdést, van-e általános nyelvészet önálló nyelvtudományi studiumként. Ez a közelmúltban csakugyan vita tárgyát is képezte. Véleményem szerint minden tudomány egészséges haladását csak az elméleti és gyakorlati tanulmányok harmonikus, egymást kiegészítő, egymás haladását elősegítő művelése biztosíthatja. A fizikában is volt idő, amikor egyesek az elméleti fizikát, mely a kísérleti fizika eredményeitől gyakran áthidalhatatlannak látszóan eltérő eredményekre jutott, szinte extrafizikai, csaknem metafizikus tudománynak tekintették. Ma, az atomenergia megismerésének és gyakorlati felhasználásának korszakában tudjuk, hogy csak az atomelméleteket igazolni próbáló kísérletek eredményeinek és a számítási eredményeknek az eltérései tették lehetővé az elméletek tökéletesítését, amelyek viszont újabb kísérletek alapjaivá váltak; ezek újabb elméleti korrekciókhoz vezettek s. i. t. Ha nem is igazolható minden tudomány területén ilyen kézzel fogható módon az elmélet és a gyakorlat egymásra utaltsága, az mégis kétségtelen, hogy „elméletből szinte készen” kapni (i. h. 25) bármit is csak akkor lehet, ha van elmélet — nyelvészet esetében általános nyelvészet — ahol ezek az eredmények létrejöhetnek. DEME maga is belátja, hogy akik gyakorlati vizsgálatokból kiindulva — szinte vendégként — művelik az általános nyelvészetet, azok eredményei „nem olyan kerek rendszert alkotók, mint például LAZICZIUSÉI” (i. h. 15). A haladás biztosítása a helyes részleteredményeket és a további korrekciót igénylő kerek rendszereket egyaránt igényli, mert a tudomány csak a vélemények, a különböző nézőpontból származó eredmények dialektikus harcán keresztül haladhat előre.¹

LAZICZIUS nyelvjárásfelosztásáról DEME is elismeri ugyan, hogy a fonéma-állomány és a fonéma-megterheltség együttes figyelembe vétele alapján nyert 9 fő- és alnyelvjárástípus lényegében a gyakorlatban szokásos felosztásnak felel meg (i. h. 9), s ARANY A. LÁSZLÓ is ezt a helyes módszertani tételt fejlesztette tovább (i. h. 18). Ennek ellenére DEME szerint e felosztás olyan „mintha valamelyik biológusunk, a lábak száma alapján osztályozván az élőlényeket, a kétlábúak közé sorozná az embert, a tyúkot meg a trópusi kétlábú gyíkot is, azután a fejlődéstörténeteszekre hárítaná annak kinyomozását: miért is került a valóságban az ember az emlős állatok közé, aránylag távol a madaraktól, a gyík meg a hüllők közé, elég távol az embertől.” (i. h. 10). Továbbá DEME szerint LAZICZIUS a nyelvjárások felosztása során „nem az elméletet tartja hibásnak, hanem a nyelvjárásokat” (i. h. 9).²

¹ Fenti véleményemet DEME válasza után (i. h. 15. l 10. jegyz.) változatlanul fenntartom.

² DEME, miután az előadását követő vitán az itt közölték is elhangzottak, szükségesnek találta súlyos állítását utólagosan idézettel igazolni. Az igazolásra szerinte a következő idézet alkalmas: „Ha a fonológiai vizsgálat azt mutatja, hogy a magyar föld egyik sarkában ugyanolyan magánhangzó-rendszert használ a nép, mint attól esetleg 100 kilométerrel távolabb fekvő vidéken, akkor ezt a tényt, mint nyelvi tényt, egyszerűen el kell fogadnunk, nem törődve a földrajzi távolságokkal. Hogy azután mi közük van egymáshoz a földrajzilag olyan távol eső nyelvjárásoknak, mint pl. a középső palóc és a középsőszékely . . . az más kérdés, nyelvjárásaink genetikai összefüggésének kérdése”; eddig az idézet DEMÉNÉL (i. h. 10. l. 5. jegyz.); folytatása: „amelyre a történeti viszonyok

A közzétett cikkben nem szerepel, hanem másutt jelent meg (A hang négy tulajdonságának fonológiai felhasználásához. Magyar Hangtani Dolg. 138) egy, a felolvasáskor elhangzott ugyancsak sértő hasonlat. DEME az emfatikumokkal kapcsolatosan LAZICZIUST ahhoz a hajótöröthöz hasonlította, aki — minthogy a vasból készült hajó úszik a vizen — az elmerülés elleni védekezésből vasdarabokba kapaszkodik. Köztudomású, hogy a vastestű hajó belső ürtartalmában levegő s egyéb, a víznél kisebb fajsúlyú anyagok is vannak, vagyis a hajó egészének a víznél könnyebb átlagos fajsúlya igen különböző fajsúlyú alkatrészek megfelelő összetevődéséből adódik, azaz a hajó fajsúly tekintetében inhomogén alkatrészekből áll. A hajótörött logikai hibája tehát semmiképpen sem állítható párhuzamba a nyelvész — esetleg, de nem feltétlenül vitatható — eljárásával, ha azt mondja: a szó fonémákból áll; ha egy szó érzelmi töltést hordoz, akkor vizsgáljuk meg a szó alkatrészeit, a fonémákat, melyikük tér el ugyanazon szó érzelmileg közömbös változatának fonémáitól, s a fonéma ezen — a közömböstől eltérő — realizációját nevezzük emfatikumnak.

DEME előadásának nem LAZICZIUS életművének értékelése volt a feladata. Erre különben sem lenne meg ma még a lehetőség sem,³ mert SAUSSUREHÖZ és GOMBOCZHÓZ hasonlóan LAZICZIUSNAK az életműve sem azonos az életében megjelent cikkeivel (melyek jegyzékét, a külföldi folyóiratokat is tekintetbe véve, eddig még senki sem állította össze). LAZICZIUS rövid egyetemi tanársága alatt elhangzott előadásait, hátrahagyott — részben kiadásra előkészített műveit is figyelembe kellene venni ahhoz, hogy tudományos működéséről helyes képet nyerjünk. Csak akkor állna előttünk annak a tudósnek a képe, aki nem SAUSSURE „szócsöve” (i. h. 19) volt hazánkban, hanem aki SAUSSURE és BÜHLER tanításai, valamint a század elején született új tudományág, a fonológia, továbbá a nyugat- és a kelet-európai nyelvészet kritikai figyelembe vételével építette fel saját rendszerét. Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy mindig küzdött az eszközfonetika és a nyelvészet közötti szakadék áthidalásáért (utolsó ilyen vonatkozású cikke: Phonétique et phonologie Lingua I, 293—302); a fonetikai vizsgálatokban a funkcionális szempontot vezérlő elvként akarta bevezetni, azaz a fonetikát és a fonológiát közelíteni. Életművéből, általános nyelvészeti eredményeiből tehát fonetikája sem hagyható el. DEME szerint is LAZICZIUS volt a „legeurópaibb, a legmodernebb” nyelvészünk (i. h. 12), ennek ellenére is csak itthon megjelent munkáira hivatkozik s az Archiv für vergleichende Phonetik, az Indogermanische Forschungen, a koppenhágai Acta Linguistica, a Cahiers Ferdinand de Saussure, a Lingua, a különböző külföldi kongresszusok aktáiban stb. megjelent alapvető

tárgyalásánál fogunk visszatérni” (Bevezetés a fonológiába, MNyTK. 33: 56). LAZICZIUS, megítélésem szerint, már a DEME idézte részletben sem azt mondja, hogy hibásak a nyelvjárások, ha nem tesznek eleget az elméletnek — (mely egyébként semmit sem kíván a nyelvjárásoktól, csak a leíró rendszerezés szempontját adja meg) — hanem azt, hogy a szinkrón vizsgálat feladata csak a leírás, az esetleg feltűnést keltő földrajzi elhelyezkedések történeti összefüggésének vizsgálata viszont a diakrón vizsgálat feladata. Minthogy LAZICZIUS a leíró és a történeti vizsgálatot külön fejezetben végzi, ezért a leíró fejezetben a történeti magyarázatoknak nála nincs helye. Az idézet befejező része viszont utal arra, hogy a diakrónia fejezetében a kérdés újra elő fog kerülni. Egymástól távol eső peremnyelvjárások összefüggései egyébként más nyelveknél sem tartoznak a ritkaságok közé.

³A hozzászólások erre vonatkozó észrevételeit válaszában DEME is elfogadta (NyK. LXI, 11. l. 6, 7. jegyz.).

cikkeiről és ezek európai visszhangjáról (pl. a prágai Travauxban) semmi említést, sőt ezekre célzást sem találunk, noha ezek itthon sem voltak hatástalanok, legalább egymás között eleget tárgyaltunk e cikkekről. LAZICZIUSSzal, de csak LAZICZIUSSzal kapcsolatban átvette DEME LAZICZIUS bíráló hangját; de nem azt a hangnemet, ahogy LAZICZIUS NÉMETH Gyulát (Zeitschrift für slavische Philologie VI/1—2, 283—90) vagy HJELMSLEVET és BÜHLERT (NyK. XLVIII, 88—93, XLIX, 365—79) ismertette és bírálta, hanem az opponens LAZICZIUSÉT, aki akkor már sértődöttségből, túlérzékenységből állandóan keserűen támadott.⁴

Nem hiszem, hogy teljes kudarcról lehetne beszélni egy olyan tudós működésében, akit hosszú visszavonultságából a berlini Tudományos Akadémia alelnökének személyes agitációja mozdított ki. Ezen utolsó, posthumus cikke — „Die Kernfrage der Syntax” — Berlinben jelent meg (Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft 1957) s ugyanott van nyomdában utolsó nagy műve, átdolgozott fonetikája. Hazai viszonylatban sem mernék teljes kudarcáról, visszhangtalanságáról beszélni. Nemcsak a nyelvészek között tartjuk őt néhány n mesterünknek, de még a határtudományok területén is vannak tanítványai, pl. az akusztikai fonetikus TARNÓCZY sok tekintetben LAZICZIUS tanítványának vallja magát.

Befejezésül még egy személyes tapasztalattal szeretném megvilágítani, hogy LAZICZIUS nem kész elmélettel nyúlt a nyelvi tényekhez. Megmutattam neki kandidátusi disszertációm vázlatát. A névmás általános elméletéről szóló részhez — a beadott amúgy is terjedelmes dolgozathoz ezt elhagytam —, megtette észrevételeit. Az osztják anyag elrendezésének kérdéseivel kapcsolatosan azt mondta: látnia kell az anyagot, csak akkor szólhat hozzá, elviszem pontból sem lehet az anyag ismerete nélkül megjegyzéseket tenni. Sajnos, mire ezt a részt megírtam, — már nem mutathattam meg.

Ez az egy személyes tapasztalat — s még több hasonlót idézhetnék — nem igazolja azt az amúgy sem indokolt feltevést, hogy — DEME szerint „LAZICZIUS, potenciálisan magában hordta minden későbbi, nyugaton kifejlődött túlzás, merevség, a valóságtól való teljes elszakadás csíráját”⁵ (i. h. 19). Ezt a csírat talán SAUSSURE-nél sem találták volna meg, ha műve sajtó fogalmazásában jelenhetett volna meg, s nem „in statu nascendi”, olyan formában, ahogyan ő maga még nem tartotta közlésre érettnek. (Erre vö. R. GODEL: Les sources manuscrites du cours de linguistique générale de F. de Saussure. Genève—Paris. 1957.)

VÉRTES EDIT

⁴ DEME ezzel szemben LAZICZIUS néhány olyan korábbi bíráló megjegyzését idézi, melyek hangja igen éles (i. h. 12. l. 8. jegyz.). Azt nem is állítottam, hogy LAZICZIUS elnököző bíráló volt. Fent csak olyanokkal szemben alkalmazott hangnemére hivatkoztam, akiket LAZICZIUS elismert.

⁵ Az itt kőzöltek természetesen nem jelentik azt, hogy LAZICZIUS tanításaival mindig és mindenben egyet értek, (vö. NyK. LXI, 251. l. 2. jegyz.). Tévedését azonban csak úgy tudom megítélni, s ugyanúgy a tudomány vagy az adatismeretek akkori színvonalának következményeként számontartani, ahogy LAZICZIUS helyesbítette GOMBOCZ helyenként téves vagy vitatható nézeteit (vö. pl. Egy nagy pőr felújítása MNyTK. 65. sz.).